Θέματα Αρχαιολογίας
www.themata-archaiologias.gr | www.themes-in-archaeology.gr
ISSN: 2653-9292

Χρήστος Καρούζος, 1900-1967

Συγγραφέας: **Δημήτρης Γαρουφαλής**

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2022/06/karouzos-christos-2021-5-3-399-420.pdf

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογία, τόμος 5, τεύχος 3, Σεπτέμβριος/Δεκέμβριος 2021, σ. 399-420

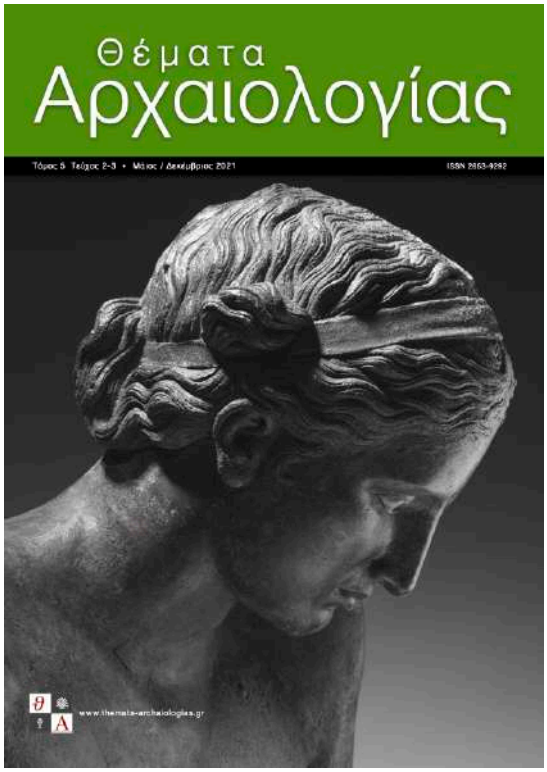

Τα Θέματα Αρχαιολογίας είναι ένα μη κερδοσκοπικό διαδικτυακό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΟΥΖΟΣ

1900-1967

«Οι Έλληνες αρχαιολόγοι δεν ήμασταν ποτέ άτυχοι. Οι τρεις τελευταίες γενιές είχαν η καθεμιά έναν άξιο οδηγό. Ο Χρήστος Τσούντας θα μείνει για πάντα ο μεγάλος δάσκαλος της ελληνικής αρχαιολογίας. Ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος, άξιος συνεχιστής της παράδοσης εκείνου, προχώρησε ακόμη παραπέρα με την ίδια σεμνή αφοσίωση στο έργο του, την ευαίσθητη αναζήτηση του πνευματικού κόσμου των σιωπηλών λειψάνων, την ευαίσθητη ανάλυση των καλλιτεχνικών τους μυστικών. Και οι δυο αναπαύονται τώρα στη γη που ανάσκαψαν με αγάπη και ζήλο. Μπορούν να είναι ήσυχοι και περήφανοι, γιατί τη σκυτάλη την παραδώσαν σε χέρια το ίδιο άξια. Μαθητής άμεσος του πρώτου στα φοιτητικά θρανία, πνευματικός μονάχα, αλλά το ίδιο άμεσος και αγαπημένος του δεύτερου, στέκεται ανάμεσά μας, ο Χρήστος Καρούζος.»

Αυτά έγραφε ο Μανόλης Ανδρόνικος, στις 28 Ιανουαρίου 1967, παρουσιάζοντας την τελευταία μελέτη του Χρήστου Καρούζου, το *Τηλαυγές μνῆμα*. Δύο μήνες μετά, στις 30 Μαρτίου 1967, ο Χρήστος Καρούζος θα πέθαινε από καρδιακή πάθηση στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός. «Το άγγελμα του θανάτου του ακούστηκε σαν κεραυνός στην αίθουσα»[1] της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, όπου γινόταν το Πρώτο Συνέδριο των Ελλήνων Αρχαιολόγων. Διαβάζουμε στον τύπο της εποχής: *Μέ τόν θάνατο τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ἀνθρώπου καί ἐπιστήμονα ἡ ἑλληνική ἀρχαιολογία χάνει μιά μορφή ἐξέχουσα, μέ διεθνῆ προβολή και κῦρος τεράστιο καί ταυτόχρονα ἕναν Ἄνθρωπο μεγάλο, πού ἀφιέρωσε ὁλόκληρη τή ζωή του στή μελέτη τῆς ἀρχαίας τέχνης κι' εἶχε βρῆ τόν μυστικό τρόπο, μέ τήν εὐαίσθητη ψυχή καί τή διεισδυτική του σκέψη νά προβάλη τήν ἀπέραντη ὀμορφιά της.*[2]

Τα πρώτα χρόνια

Ο Χρήστος Καρούζος γεννήθηκε το 1900 στην Άμφισσα όπου έκανε τις γυμνασιακές σπουδές· πατέρας του ήταν ο Ιωάννης Καρούζος, γιατρός που σκοτώθηκε στους Βαλκανικούς πολέμους το 1913 στην προσπάθειά του να σώσει τραυματίες. Το 1916 γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας, κερδίζοντας υποτροφία για όλη τη διάρκεια των σπουδών του· ήταν μια χρονιά, όπως και οι επόμενες, ταραγμένη πολιτικά, καθώς ο Νοέμβριος βρήκε την Ελλάδα με δύο αντίπαλες κυβερνήσεις, μία στη Θεσσαλονίκη υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο και μία στην Αθήνα υπό την επιρροή του βασιλιά Κωνσταντίνου. Ο εθνικός διχασμός ήταν προ των πυλών... και η Ελλάδα θα αποτελείτο από δύο κράτη, των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης. Ο νεαρός Καρούζος ζει αυτό το εκρηκτικό πολιτικά κλίμα, με τα συμμαχικά στρατεύματα να έχουν οχυρωθεί στους λόφους του Λυκαβηττού, του Αρδηττού και του Φιλοπάππου προκειμένου να αναγκάσουν την κυβέρνηση της Αθήνας να πολεμήσει στον Α΄ ΠΠ στο πλευρό της Αντάντ.

Στα χρόνια αυτά σημαντική ήταν η επίδραση που άσκησαν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Καρούζου οι σπουδαίοι δάσκαλοι Νικόλαος Πολίτης, Σίμος Μενάρδος, Γεώργιος Χατζιδάκις, Γεώργιος Σωτηριάδης, Παναγής Καββαδίας, και κυρίως η φωτισμένη καθοδήγηση του Χρήστου Τσούντα, τον οποίο θυμόταν με συγκίνηση ο Καρούζος ως τον «κατ' ἐξοχήν δάσκαλο».[3] Ο Καρούζος ήταν συμφοιτητής με τους Γιάννη Μηλιάδη και Σπυρίδωνα Μαρινάτο· ο Β. Πετράκος σημειώνει χαρακτηριστικά για τους τρεις αρχαιολόγους: «*άκουσαν τους ίδιους καθηγητές αλλά διαμόρφωσαν τρεις διαφορετικούς και αντιθετικούς χαρακτήρες. Ο Καρούζος και ο Μηλιάδης ήταν εξ αρχής πολύ στενοί φίλοι και είχαν τις ίδιες κοινωνικές και πολιτι-*

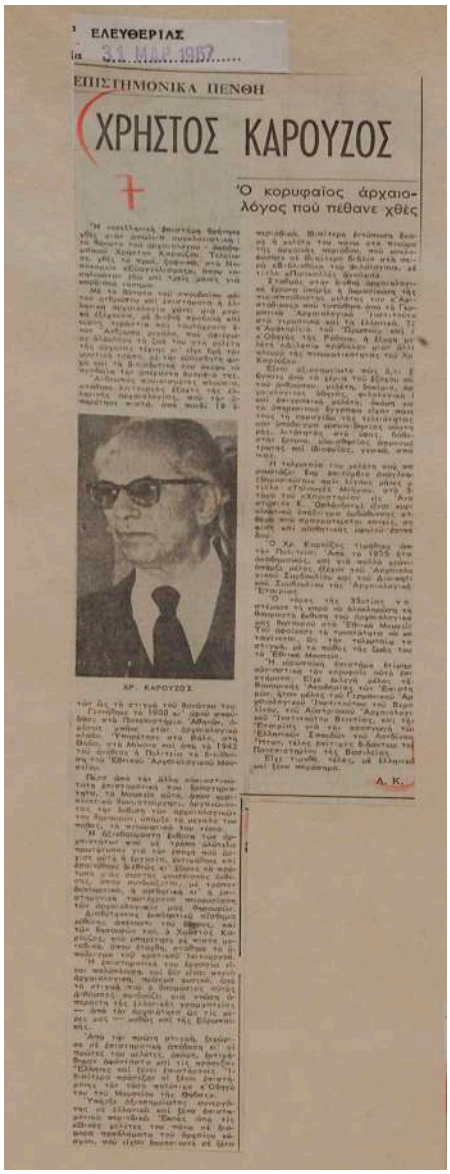
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΕΝΘΗ
ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΟΥΖΟΣ
Ὁ κορυφαῖος ἀρχαιολόγος πού πέθανε χθές

Αναγγελία του θανάτου του Χ. Καρούζου στην *Εφημερίδα Ελευθερία*, «ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΟΥΖΟΣ. Ὁ κορυφαῖος ἀρχαιολόγος πού πέθανε χθές», *Επιστημονικά Πένθη*, Α.Κ., 31-3-1967.

Χρήστος Τσούντας

κές ιδέες. […] *Και οι τρεις είχαν φιλοδοξίες γρήγορης εξέλιξης στην Υπηρεσία και κατάληψης μεγάλων θέσεων. Το πέτυχαν με συνεχείς προσωπικές συγκρούσεις, στις οποίες το πολιτικό-κομματικό στοιχείο είχε σημασία. Ο Καρούζος και ο Μηλιάδης δημοτικιστές, συνδέθηκαν με τον Γληνό και τον Δελμούζο, τη Φοιτητική Συντροφιά και τον Εκπαιδευτικό Όμιλο. Ο Μαρινάτος έμεινε μακριά από τον δημοτικισμό και αρκετά νωρίς ανέπτυξε σχέσεις με τον Ιωάννη Μεταξά»*,[4] ο οποίος δεν είχε εκδηλώσει τότε τις προτιμήσεις του προς τον δημοτικισμό.

Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος είχε δημιουργηθεί το 1910 σχεδόν ταυτόχρονα με το κίνημα στο Γουδί. Η βασική ιδέα του Ομίλου, του οποίου ο αρχικός κύκλος των ιδρυτών (1910) προερχόταν από το δημοτικιστικό σωματείο με την επωνυμία «Εταιρία 'Εθνική Γλώσσα'», ήταν ότι η εκπαίδευση θα βελτιωνόταν εάν εφαρμοζόταν η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας και εφόσον καταπολεμείτο ο σχολαστικισμός.[5] Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος ήταν στην πράξη μια συμμαχία αριστερών και φιλελεύθερων διανοούμενων, που περιείχε και τη σύγκρουση, αλλά κυρίως τις ποικίλες ιδεολογικές και πολιτικές μεταλλάξεις – οι οποίες εντέλει οδήγησαν στη διάσπασή του το 1927. Τη διάσπαση προκάλεσε ο Δελμούζος, εκ των ιδρυτικών μελών, αποχωρώντας από την ομάδα του λόγω των σοσιαλιστικών πολιτικών προεκτάσεων που είχε δώσει στο σωματείο ο Γληνός. Ο Καρούζος υιοθέτησε πολλές από τις ιδέες του Ομίλου και δέχθηκε την επίδραση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της περιόδου 1917-1920 (που προοιωνιζόταν νέα περίοδο για το «γλωσσικό πρόβλημα»), υπό την επίδραση της οποίας διαμόρφωσε τις παιδαγωγικές πεποιθήσεις του και το ιδανικό της μορφωτικής ανύψωσης του κόσμου, που υπηρέτησε με συνέπεια ως το τέλος της ζωής του. Με τη διάσπαση του Ομίλου βρέθηκε πλησιέστερα στον Γληνό (όπως άλλωστε και άλλοι, λ.χ. ο Γ. Θεοτοκάς), εκφράζοντας, ωστόσο, ένα πνεύμα μετριοπαθές και αμφισβήτησης προς νηφάλιες και παγιωμένες βεβαιότητες.

Το 1919, πριν ακόμη ολοκληρώσει τις ακαδημαϊκές σπουδές, διορίστηκε Επιμελητής Αρχαιοτήτων Β΄ στη Θήβα, όπου ήταν Έφορος Αρχαιοτήτων ο Νικόλαος Παπαδάκης, του οποίου ο Καρούζος υπήρξε βοηθός στην ανασκαφή της πυράς του Ηρακλέους στην Οίτη. Ο Χ. Καρούζος περιγράφει με θερμά λόγια τη γνωριμία του με τον Παπαδάκη: «*Θά ἦταν στά 1918, ἕνας νέος φοιτητής, ἄγουρος, μέ ὅλες τίς σημασίες, μά 'φανατικός γιά γράμματα', γνώρισε στούς Δελφούς τόν Παπαδάκη, ἔφορο τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς περιφέρειας* […]. *Ὁ Παπαδάκης ἐνδιαφέρθηκε γιά τό νέο καί τόν κάλεσε νά τοῦ δείξει τήν ἄλλη μέρα τά ἀρχαῖα καί τό Μουσεῖο* […]. *Ἕνα ἄλλο ἀπόγεμα, τόν πῆρε καί διαβάσανε στή Λέσχη τῶν Κνιδίων τόν Ὕμνο τοῦ Ἀπόλ-*

Χρήστος Καρούζος

Γιάννης Μηλιάδης

Σπυρίδων Μαρινάτος

λωνος […]. *Ὁ νέος γοητεύτηκε τόσο, πού κάθε φορά πού πήγαινε νά τόν ἰδεῖ ἡ καρδιά του ἀγωνιοῦσε ἀπό προσδοκία.* […] *Στό γλωσσικό ζήτημα συμφωνούσανε σχεδόν πέρα-πέρα μόνο που ἐκεῖνος ἐσεβότανε πολύ τό Χατζηδάκη καί δέν τοῦ πολυάρεσε ἡ ἁπλοποίηση τῆς ὀρθογραφίας "καί μάλιστα ἡ κατάργηση τῆς ὑποτακτικῆς"* […]. *Τόν ἄλλο χρόνο πῆρε μαζί του τό νέο σέ μιάν ἀνασκαφή του ἐπάνω στήν Οἴτη.* […] *Διαβάσανε μαζί καί τοῦ ἑρμήνεψε μέ ἀφθονία τίς 'Βάκχες' μ' ὅλο πού δεν συμπαθοῦσε πολύ τόν κόσμο τοῦ Διονύσου».*[6]

Το 1921 έλαβε το πτυχίο του και προήχθη σε Επιμελητή Αρχαιοτήτων Α΄, υπηρετώντας σε Αττική, Μεγαρίδα, Αίγινα, Σπάρτη, Βόλο. Το 1921 δημοσίευσε την πρώτη του μελέτη για ένα αναθηματικό ανάγλυφο της ώριμης κλασικής εποχής.[7]

Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου

Το πνευματικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο δραστηριοποιείται ως νέος επιστήμων ο Καρούζος είναι η τρίτη κρίσιμη δεκαετία του 20ού αιώνα, κατά την οποίαν πνευματικές ζυμώσεις και διεργασίες, εκτυλισσόμενες στη χώρα αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή και πριν από τον Β΄ ΠΠ, οδηγούν πλειάδα διανοούμενων να δημοσιοποιούν τις απόψεις του για σειρά θεμάτων και ζητημάτων, για τη θεωρία και τη διδασκαλία της ιστορίας και εν γένει για προβλήματα παιδείας και ιδεολογίας. Η όλη πνευματική δραστηριότητα προσπαθεί περισσότερο από κάθε άλλη φορά να ευθυγραμμιστεί με τη δυτική σκέψη. Η Ελλάδα τής μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο εποχής είναι ιδιαίτερα συγκεχυμένη εξαιτίας της έλλειψης σταθερής ιδεολογικής παράδοσης και της κοινωνικής και πολιτικής κρίσης, με αποτέλεσμα τη γέννηση ορισμένων ρευμάτων που κινούνται από τον μηδενιστικό «πεσιμισμό» και τον «κοσμοπολιτισμό» χωρίς εθνικές ρίζες μέχρι τον εθνικισμό και τον λαϊκισμό. Ο Καρούζος, αφοσιωμένος στην αρχαιολογία, δεν αρνήθηκε ποτέ τη συμμετοχή του στη δημόσια ζωή· μια δημόσια συμμετοχή, ωστόσο, συνειδητά περιορισμένη σε πνευματικές επιδιώξεις, πασχίζοντας να κρατηθεί μακριά από κάθε είδους «μυστικισμούς», είτε αυτόν της «ελληνικής ιδέας», είτε «του λαού»· ήταν «*ἄνθρωπος σεμνός, φαινομενικά ἤρεμος, συγκρατημένος, μέ σπάνιες ἐκδηλώσεις κάποιου πάθους, πού δέν σέ εἶχε ἀφήσει νά ὑποψιαστεῖς ὅτι τόν συνεκλόνιζε, γιά θέματα τοῦ δημόσιου βίου περισσότερο παρά γιά τά προσωπικά του. Ἡ συμπεριφορά του ἦταν ἀποτέλεσμα ὑψηλοῦ ἤθους καί αὐστηρῆς πειθαρχίας πού εἶχε ἐπιβάλει στόν ἑαυτό του σέ ὅλα τά ἐπίπεδα».*[8]

Ernst Buschor

Ο Καρούζος ήταν από εκείνους τους νέους της εποχής που διψούσαν για μια ανανέωση, συναναστρεφόμενος πνευματικές προσωπικότητες της εποχής, Έλληνες και ξένους. Ιδιαίτερη πνευματική επίδραση στον νεαρό Καρούζο είχε ο Ernst Buschor, ο σοφός Γερμανός αρχαιολόγος, διευθυντής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών από το 1921 έως το 1929, ο οποίος αφιέρωνε συχνά στην ταράτσα του Ινστιτούτου «*τίς ἀπογευματινές του ὧρες στούς νέους Ἕλληνες ἀρχαιολόγους πού εἶχε ἐκτιμήσει καί παρακολουθήσει τή μελέτη τους στό Ἵδρυμα*».[9] Ο Καρούζος από νωρίς είχε διατυπώσει την άποψή του σχετικά με τον τρόπο πρόσληψης του παρελθόντος με αφετηρία το ιστορικό παρόν: «[…] *κι ἄν δέν λάβωμε ὑπ' ὄψει μας τό γεγονός*

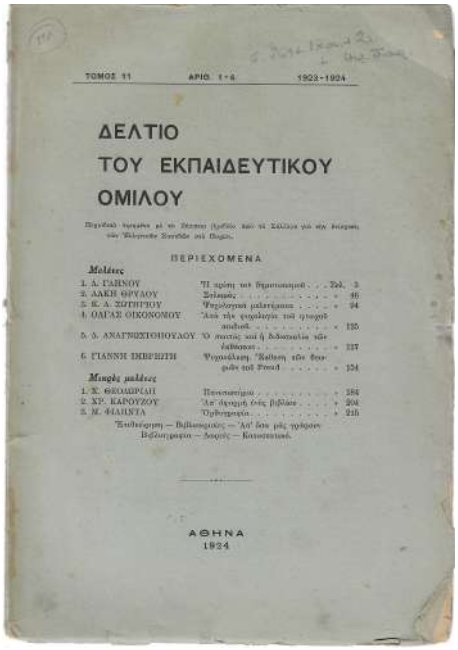
ΤΟΜΟΣ 11 ΑΡΙΘ. 1-4 1923-1924

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΘΗΝΑ
1924

Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, Αθήνα 1924.

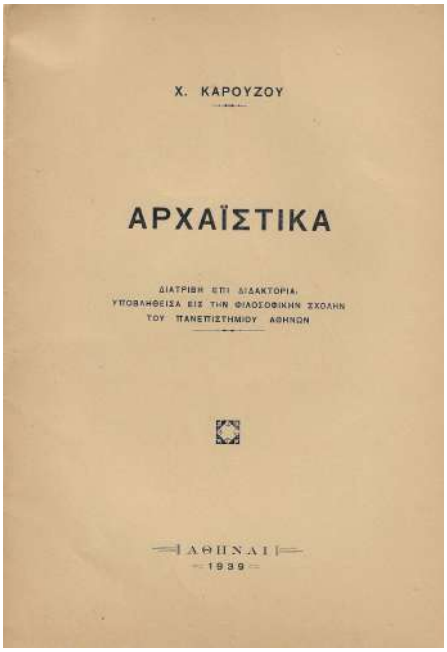
Χ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΑΡΧΑΪΣΤΙΚΑ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑ
ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ
1939

***Ἀρχαϊστικά*, Αθήναι 1939.**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ
ΕΦΟΡΟΥ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΟ ΑΜΦΙΑΡΕΙΟ
ΤΟΥ ΩΡΩΠΟΥ

ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
«ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ»

6

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΙΣ «ΠΡΟΜΗΘΕΩΣ» — Γ΄ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 28
1926

***Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ*, Αθήναι 1926.**

ὅτι ἡ τελευταία δεκαετία πού πέρασε ἡ ἀνθρωπότητα ἔκαμε προβληματική καί δικαιολογεῖ τή δυσπιστία γιά κάθε πολιτική ἀξία, εἶναι πάντα, νομίζω, μιά ἀλήθεια αὐτονόητη πώς τό κέντρο τῆς ζωῆς μας δέν μπορεῖ νά βρίσκεται ἔξω ἀπό μᾶς καί ἀπό τήν ἐποχή μας καί μόνο μέσα ἀπό τό πρῖσμα αὐτό μποροῦμε νά κυττάξωμε κάθε περασμένο, δικό μας ἤ ξένο -πρᾶγμα πού γίνεται ἄλλωστε συνειδητά ἤ ἀσυνείδα πάντοτε».[10]

Καρπός της υπηρεσιακής θητείας του Καρούζου στην Αττική και τη Βοιωτία κατά τα χρόνια 1923-1926 ήταν η δημοσίευση τριών μελετών που, όπως σημειώνει ο Δεσπίνης, εντυπωσιάζουν «*ἀπό τήν πληρότητα, τήν ἐμβάθυνση καί τή μεθοδική προσέγγιση σέ γενικότερα προβλήματα* […]. *Τό πράγμα δέν ἦταν καθόλου αὐτονόητο γιά ἕναν εἰκοσιπεντάχρονο ἐρευνητή* […]. *Ἄς μη ξεχνοῦμε ὅτι ζοῦσε μέσα σέ ἕνα χῶρο, ἐννοῶ τήν ἀρχαιολογική ὑπηρεσία τῆς δεκαετίας τοῦ '20 καί γενικότερα τήν ἑλληνική ἀρχαιολογική ἐπιστήμη αὐτῆς τῆς περιόδου, ἕναν χῶρο πού κάθε ἄλλο παρά προετοιμασμένος ἦταν γιά τήν ἔρευνα τοῦ εἴδους πού ἐπιχειροῦσε ὁ Καροῦζος μέ τά πρῶτα του κιόλας ἐπιστημονικά δημοσιεύματα*».[11] Πρώτη του επιστημονική δημοσίευση, το 1923, ήταν «Ἀπό τό Ἡράκλειον τοῦ Κυνοσάργους»,[12] με σχολιασμό δύο ανάγλυφων του 4ου αιώνα από τα ιερά του Ηρακλέους και του Αντίοχου στο Κυνόσαργες. Το 1925 προήχθη σε Έφορο Αρχαιοτήτων Β΄ και τοποθετήθηκε αρχικά στον Βόλο – δημοσιεύοντας τη μελέτη «Κλασσικιστική κεφαλή τοῦ Μουσείου Βόλου»,[13] με περιεκτική προσέγγιση στο φαινόμενο του κλασικισμού στη Ρωμαϊκή εποχή, και το άρθρο του «Τά ἐπαρχιακά Μουσεῖα»,[14] όπου εκθέτει τις απόψεις του για τον «ιστορισμό» και τον σκοπό και τον ρόλο των Μουσείων, ιδίως των επαρχιακών και του Μουσείου Βόλου, υπό το πρίσμα των διεθνών αλλαγών κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Εν συνεχεία τοποθετείται στη Θήβα. Το 1926 εστάλη ως εκπρόσωπος του Υπουργείου στην ανασκαφή του Ιερού Χώρου της Σαμοθράκης, που διενεργούσαν ο Τσεχοσλοβάκος Salač και ο F. Chapouthier εκ μέρους της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (1923-1927), όπου ο Καρούζος είχε την ευκαιρία να αναπτύξει στενές σχέσεις με τους Γάλλους επιστήμονες. Τη χρονιά αυτή δημοσίευσε τη μελέτη του «Ἀρχαϊστικά»,[15] στην οποία με αφορμή τη μελέτη δύο ελληνιστικών ανάγλυφων αρχαΐζουσας τεχνοτροπίας [ένα ανάγλυφο από την Τανάγρα (*Σχιματάρι*) της Βοιωτίας και έναν νεοαττικό κωδωνοειδή μαρμάρινο κρατήρα με ανάγλυφη παράσταση τριών νεαρών κορών (*Χαρίτων*) σε χορευτική κίνηση από την περιοχή Μακρυγιάννη στην Αθήνα], συζητά το πρόβλημα της νεοαττικής αρχαϊστικής παραγωγής· «*Οἱ παρατηρήσεις καί τά συμπεράσματα*» σημειώνει ο Δεσπίνης «*συνέβαλαν ἀποφασιστικά στήν ἔρευνα γιά τόν προσδιορισμό τῶν προτύπων τῶν ἀρχαϊστικῶν δημιουργῶν, στο πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τους καί εἰδικά, στό ζήτημα τῆς συμμετοχῆς τῶν νεοαττικῶν ἐργαστηρίων στήν ἀρχαϊστική παραγωγή τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων*».[16]

Μέσα στο ιδεολογικό κλίμα του μεσοπολέμου, ο Καρούζος, μένοντας πάντα συνεπής στις απόψεις του, δημοσίευσε μεγάλο αριθμό από «εκλαϊκευτικά» άρθρα (διάσπαρτα σε ποι-

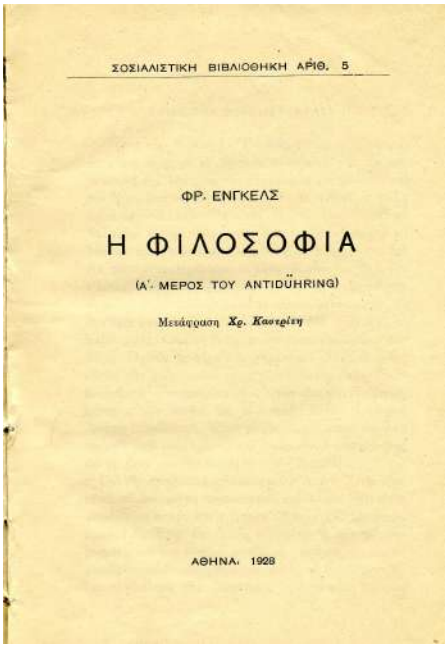

***Η Φιλοσοφία*,**
Χρ. Καστρίτης, 1928.

Περιοδικό *Αναγέννηση* (1926-28).

κίλες εκδόσεις που απευθύνονταν στο όχι εξειδικευμένο κοινό), στα οποία, όπως σημειώνει ο Kunze, «*διακρίνει κανείς μιάν ἀσυνήθιστη ὀξύτητα τοῦ ματιοῦ, ἕνα ἀλάνθαστο τεχνολογικό κριτήριο καί τή σπάνια ἱκανότητα νά τοποθετεῖ τό καθένα ἔργο μέ τή μορφική ἀνάλυσή του σέ μά πλατειά τεχνοϊστορική σχέση, νά τό χρησιμοποιεῖ γιά τό φωτισμό γενικῶν καλλιτεχνικῶν ρευμάτων*».[17] Το 1926 δημοσίευσε τον οδηγό *Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ*,[18] γραμμένο στη δημοτική, «*στή ζωντανή γλώσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ – ἕνα ὑπόδειγμα αὐστηρά ἐπιστημονικῆς περιγραφῆς σέ μορφή κατανοητή σέ ὅλους*»,[19] ο πρώτος οδηγός που γράφτηκε στη δημοτική.

Στα χρόνια αυτά του επιβαρυμένου πολιτικά κλίματος, ο Καρούζος μετέφρασε (με το ψευδώνυμο Χρήστος Καστρίτης) τα έργα *Μαρξισμός και Φιλοσοφία* του Karl Kors (1927)[20] και το πρώτο κεφάλαιο του *Anti-Duhring* του Ένγκελς, που κυκλοφόρησε με τον τίτλο *Η Φιλοσοφία* (1928),[21] που δείχνουν ότι εμπνεόταν από επαναστατικές ιδέες· επίσης μετέφρασε σημαντικά κείμενα: του Karl Krumbacher, *Η βυζαντινή λογοτεχνία* (1927), του Walter Kranz, *Ο νεώτερος ουμανισμός στη Γερμανία* (1928)[22] και του Karl Schoeder, η *Μεταφυσική της Ιστορίας* (1928).[23] Συνεργάστηκε ακόμη με αντίστοιχα προοδευτικά περιοδικά: με το περιοδικό *Αναγέννηση* (1926-28)[24] – το οποίο με τον διευθυντή του Δ. Γληνό έθετε, ήδη από το πρώτο τεύχος, το γλωσσικό ζήτημα ως ένα από τα κύρια θέματα του περιοδικού –, και αργότερα με τα *Νεοελληνικά Γράμματα* (1935-1941) (βήμα πνευματικών ανθρώπων, που θα αντιταχθεί στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου). Επί σειρά ετών αρθρογράφησε και στο αστικό περιοδικό *Νέα Έστία*, περιοδικό που έδινε την εικόνα μιας διαπάλης ιδεών, όπου πρυτάνευε η ελευθερία του πνεύματος.

Το 1928 έλαβε εκπαιδευτική άδεια και πήγε στο Μόναχο με κρατική υποτροφία, εκτείνοντας τις σπουδές του με καθηγητές τους E. Bushor, C. Weickert, P. Wolters και W. Pinder· την επόμενη χρονιά γράφτηκε ως ακροατής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, μαθητεύοντας κοντά στον G. Rodenwaldt. Στη Γερμανία έμεινε έως το τέλος του 1930, χρονιά κατά την οποία προήχθη σε Έφορο Αρχαιοτήτων Α΄. Η παραμονή του στη Γερμανία στάθηκε σημαντική για την πνευματική του εξέλιξη: «*Στή Γερμανία*», γράφει η Αθηνά Καλογεροπούλου, «*ἀπόχτησε τή στενή καί ζωντανή σχέση μέ τή Δυτική τέχνη, στηριγμένη στή βαθιά παρατήρηση τῶν μνημείων της* […]. *Ὁ Χ. Κ. δέν ἦταν μόνο ἀρχαιολόγος καί λαμπρός φιλόλογος, ἀλλά καί σπουδαῖος γνώστης τῆς Νεώτερης Τέχνης καί τῆς Φιλοσοφίας της*».[25] Το 1929 δημοσίευσε ένα μεγάλο αττικό αναθηματικό ανάγλυφο με τη Δήμητρα και την Κόρη (τέλη 5ου αι. π.Χ.), υπό τον τίτλο «Ein attisches Weinrelief».[26]

Σε αυτά τα ταραγμένα χρόνια, ο διάλογος, που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται ανάμεσα στον αστισμό και τον μαρξισμό, υπέστη τις συνέπειες αρχικά του *Ιδιώνυμου* του Ελευθερίου Βενιζέλου (ν. 4229/1929), με τη συνακόλουθη καταστολή των μαρξιστικών ζυμώσεων και τη «συρρίκνωση των δυνατοτήτων διαλόγου», δημιουργώντας πολιτική δυσφορία στη συνείδηση νέων με φιλελεύθερο πνεύμα πριν ακόμη παγιωθεί το κλίμα φόβου της 4ης Αυγούστου (ιδίως με τον νόμο *Περί Τύπου* 22/2/1938) και η ολοκλήρωση του «ιδεολογικού αδιεξόδου». Η διεθνής οικονομική κρίση του 1929, που έγινε ιδιαίτερα αισθητή στην Ελλάδα το 1931-32, είχε τινάξει στον αέρα κάθε προσπάθεια του Ε. Βενιζέλου για οικονομική ανάπτυξη και είχε ανατρέψει το πολιτικό κλίμα βοηθώντας τις λαϊκίστικες αντιδράσεις και την εσωτερική πολιτική αντιπαράθεση.

Η εμβάθυνση του Καρούζου στη νεώτερη δυτική τέχνη, αλλά και η προσωπική του γνωριμία με τον L. Curtius και τον E. Bushor, λειτούργησαν ευεργετικά στην πνευματική του εξέλιξη και στη δόμηση του στοχαστικού του βάθους, ιδιαιτέρως φανερού σε άρθρα για την ιστορία της τέχνης και του ρόλου του ιστορικού της τέχνης που, σε αντιδιαστολή προς

Ο Ποσειδώνας τοῦ Αρτεμισίου, ΕΑΜ
(Χ. Καρούζος, *Αρχαία Τέχνη*, Αθήνα 1981).

τον τεχνοκρίτη, «δέν ἐπιβάλλει ἀξίες, προσπαθεῖ νά τίς ἐξηγήσει καί νά τίς κάνει κατανοητές»,[27] και σε μελέτες του, όπως αυτή για το χάλκινο άγαλμα του *Ποσειδώνα τοῦ Ἀρτεμισίου*[28] –ενός «αρχέτυπου έργου»–, μελέτη για την οποίαν ο Ανδρόνικος γράφει ότι θεωρείται «*ἡ πρώτη του μεγάλη συμβολή στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς* […] *στάθηκε ἱκανός σέ ἡλικία 30 χρόνων νά συλλάβη καί νά ἑρμηνεύση τό πνεῦμα τοῦ θαυμαστοῦ αὐτοῦ δημιουργήματος τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ* […] *ὄχι μόνο ἑρμήνευσε σωστά τήν ταυτότητα τοῦ ἔργου,* […] *ὄχι μονάχα καθόρισε μέ εὔστοχη ἀκρίβεια τή χρονολογία του, ἀλλά προπάντων ἀναλύοντας μέ ἐξαίρετο τρόπο τίς πλαστικές του ἀρετές καί τίς τεχνοτροπικές του ἰδιομορφίες μᾶς ὑπέδειξε τό ἐργαστήριο καί τόν τεχνίτη στόν ὁποῖον πιθανότατα πρέπει ν' ἀποδοθῆ·*».[29] Πρόκειται για μια «*ἀναλυτική μελέτη γιά τό πρόβλημα τῆς σχέσης ἀγάλματος, καλλιτέχνη καί θεατῆ, γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ διασκελισμοῦ τῶν μορφῶν ἀπό τά ὑστεροαρχαϊκά χρόνια ὡς τόν Παρθενώνα* […]».[30] Διαβάζουμε στην εισαγωγή της μελέτης: «*ὅταν λοιπόν χρησιμοποιοῦμεν τήν ἰδίαν λέξιν πού μεταχειριζόμεθα καί διά τά ἔργα τῆς νεωτέρας τέχνης, τήν 'ὄψιν', ἐννοοῦμεν ὁμως κάτι θεμελιωδώς διαφορετικόν: διά τό νεώτερον ἔργον ἡ ὄψις δηλώνει σχέσιν τοῦ ἔργου μέ τόν* ***θεατήν*** *τήν ὁποίαν ὑπελόγισε καί ἐξεμεταλλεύθη ὁ δημιουργός τοῦ ἔργου καί ἡ ὁποία περιέχει μέσα της ἀπείρους σχεδόν δυνατότητας· διά τό ἀγαλμά μας καί τά σύγχρονά του ἔργα ὄψις εἶναι ὁ τρόπος τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀγάλματος – σώματος, ὁ ὁποῖος εἶναι εἷς καί μόνος: ὁ τρόπος τοῦ κλασσικοῦ ἀναγλύφου*».[31] και συνεχίζει, σχολιάζοντας το άγαλμα, «*εἶναι ὡσάν νά βλέπωμεν ἐμπρός μας ὁλόσωμον τήν μοναδικήν λογικήν τῆς δωρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς*»,[32] και σε συνέχεια των ανωτέρω «*ὁ θεὸς μὲ τὸ σύμβολόν του ὑπάρχει ὡς ζωντανόν σῶμα χάριν ἑαυτοῦ, ὁ δὲ ὀπτικῶς μόνον αἰσθανόμενος θεατὴς εἶναι ἀνύπαρκτος*».[33] Κατά τον Καρούζο το άγαλμα εντάσσεται σε μια περίοδο κατά την οποία «*εἶναι ὡσὰν ἡ τέχνη, ὅπως καὶ ἡ ζωὴ, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πειθαρχημένην ὑποταγήν της εἰς τοὺς περιορισμοὺς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ὡσάν νὰ θέλῃ νὰ πάρῃ μίαν βαθεῖαν ἀναπνοήν ποὺ θὰ τῆς φουσκώσει εὐεργετικὰ καὶ ἀνακουφιστικὰ τὸ στῆθος·*».[34] και σημειώνει για τον καλλιτέχνη (αναρρωτιέται αν είναι ο Κάλαμις) του έργου, το οποίο τοποθετεί στο «σικυωνικοβοιωτικό» εργαστήριο, ότι «*δὲν ἀνήκει εἰς τὴν γενεὰν ποὺ ἐδημιούργησε καὶ ἐξεπροσώπησε καθαρὰ τὸ αὐστηρόν στὶλ, ἀλλ' ἐμφανίζει κάτι ἐντελῶς νέον ἀπέναντι αὐτῆς· ἀντιπροσωπεύει τὴν ἰδίαν ἀνάγκην ποὺ ἔφερε καὶ τὸν Πολύγνωτον, κατὰ τοὺς χρόνους ἀκριβῶς τούτους, νὰ ἀσχοληθῇ ἀκριβῶς πρῶτος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς διευρύνσεως τοῦ χώρου, μέσα πάντοτε εἰς τὰ ὅρια τῆς κλασσικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου*».[35] και ολοκληρώνει με την ακόλουθη αναφορά στο περίφημο άγαλμα: «*Στέκεται εὐσταθῶς, ἀλλά ἡ στάσις του περιέχει ἐν δυνάμει καὶ περαιτέρω ἐνέργειαν· ἡ ἀρχιτεκτονική του εἶναι καθαρὰ καὶ ἁπλῆ, δὲν ἐκφράζεται ὅμως μὲ ἀλύγιστον μαθηματικὸν φανατισμὸν, ἀλλὰ ζωντανεύεται μὲ κάποιαν ρευστότητα γραμμῶν· ἡ κίνησὶς του ἔχει ὁρμὴ ποὺ μετριάζεται ἀπὸ κάποιο ἐσωτερικὸ βάρος καὶ ζύγισμα, ἔχει ἐσωτερική ἑνότητα ἡ ὁποία ὑποτάσσει εἰς ἑαυτήν ὅλα τὰ μέλη, μίαν ἀνάτασιν ποὺ μᾶς σύρει πρὸς τὰ ἐπάνω· πηγάζει ὁλόκληρος ἀπὸ ἕνα μεγαλοπρεπές πλάτος ὑπάρξεως πνευματικῆς καὶ μορφικῆς·* […] *Ὅλα αὐτά τὰ στοιχεῖα* […] *φέρουν* [τον Ποσει-

δώνα] *πλησιέστερον πρὸς ἕναν ἄλλον κόσμον, πρὸς τὰ ἀγγεῖα καὶ τὸν Παρθενῶνα. Δὲν ταυτίζεται ὅμως ὁ Ποσειδῶν ἀπολύτως μὲ αὐτά·*».[36]

Το 1931 ο Καρούζος νυμφεύτηκε την αρχαιολόγο Σέμνη Παπασπυρίδη.

Έχοντας μεγάλη γνώση των γνωστών μνημείων, των αρχαίων κειμένων και της βιβλιογραφίας, συγγράφει εργασίες που συμβάλλουν σημαντικά στη γνώση της ελληνικής αρχαιότητας: το 1934 εκδίδει τον οδηγό *Το Μουσείο της Θήβας*· ο οδηγός, καρπός της γνωριμίας του με τη βοιωτική τέχνη, γραμμένος επίσης στη δημοτική γλώσσα αλλά σαν επιστημονικός κατάλογος, παραμένει πολύτιμος για τους ερευνητές της βοιωτικής πλαστικής καθώς προσφέρει πλήθος γνώσεων. Σε αυτό βρίσκει κανείς «*διατυπωμένα μέ ἐνάργεια τά καίρια χαρακτηριστικά τῆς τέχνης τῶν πόλεων τῆς Βοιωτίας* […]» καί στόν κατάλογο των γλυπτών «*μεστές, λιτές περιγραφές* […] *βαθυστόχαστες τεχνοτροπικές καί μορφικές ἀναλύσεις τῶν ἔργων* […] *ἀπό τούς Δαιδαλικούς χρόνους ὥς τήν ὕστερη αρχαιότητα* […]», αλλά και τις παρατηρήσεις του Καρούζου γιά τη «*σωστή χρήση τῶν ἐπιστημονικῶν ὅρων πού πρωτοπλάστηκαν σέ ξένες γλῶσσες*».[37]

Ενδιαφέρουσα είναι την περίοδο αυτή η διένεξη του Καρούζου με τον Παντελή Πρεβελάκη, σχετικά με τα «Βασικά ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης»[38] και με τη «'Συζήτηση' γιά τά βασικά ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης»,[39] όπου καυτηριάζει την «αἰώνια ρωμαΐϊκη 'κατά προσέγγισιν' γνώση» και ξεκαθαρίζει όρους όπως η «μορφή (φόρμα)», το «πλαστικό», το «ζωγραφικό».

Η δεκαπενταετία 1936-1950

Μέσα στην πνευματική ακαταστασία σε διεθνές επίπεδο, στην απογοήτευση από την τεράστια οικονομική κρίση και στον κλονισμό της πίστης στο πολιτικό σύστημα, στο ελληνοπρεπές ιδεώδες του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» του Μεταξά (1936-1940) και της σπαρτιατικής θεωρίας της «πειθαρχημένης ελευθερίας», στις θεαματικές παρελάσεις της Νεολαίας και στην αναστολή της ελευθερίας που επιβλήθηκε στον φιλήσυχο αστισμό, με τις «δηλώσεις μετανοίας» και τα ιδεολογικά έντυπα του καθεστώτος ως «κύμβαλα αλαλάζοντα», στο κλίμα άγονης ενδοσκόπησης, προσφυγής στο παρελθόν και φυλετικών ιδεωδών, με παιάνες για τα νιάτα, την υγεία, τη χαρά… και με το «δόγμα» της *ελληνικότητας* να λαμβάνει ιδιαίτερες διαστάσεις, ο Καρούζος, συνείδηση ανέκαθεν ελεύθερη –ανήκοντας νομίζουμε στην «οικογένεια» των ανήσυχων και δημιουργικών ανθρώπων–, είχε ήδη αποκρυσταλλώσει τις ιδέες του για διάφορα επίκαιρα κοινωνικά και πνευματικά θέματα, μένοντας μακριά τόσο από τον τυφλό φανατισμό των ιερών δογματισμών και του «διεθνισμού», όσο και από τους εθνικιστικούς παροξυσμούς της «εγχώριας πατριδοκαπηλίας». Έχοντας αντλήσει διδάγματα από την εξοικείωσή του τόσο με την ευρωπαϊκή, όσο και με την νεοελληνική πνευματική παραγωγή, υπέρμαχος πάντα της δημοτικής γλώσσας, αλλά και της αναγκαιότητας της γνώσης της νεώτερης τέχνης και μάλιστα της δυτικοευρωπαϊκής προκειμένου να γίνει κατανοητή η αρχαία ελληνική τέχνη, και τονίζοντας την ανάγκη να στέκεται κανείς «*ἀδιάκοπα μέ ἐφ' ὅπλου λόγχη γυρισμένη κατά τοῦ ἑαυτοῦ* [του] *γιά νά μήν ἀποκοιμηθεῖ ἡ συνείδησή* [του]»,[40] συνέχισε να δημοσιεύει «εκλαϊκευτικά» άρθρα σε διάφορα έντυπα: στην εφημερίδα *Λαϊκή Φωνή* του Βόλου, στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, στα *Ελεύθερα Γράμματα*, στην *Παιδεία και Ζωή* και στη *Νέα Έστία*, που την εποχή της δικτατορίας του Μεταξά φιλοξένησαν, κεκαλυμμένα, άρθρα με φιλελεύθερο φρόνημα, διαφεύγοντας από τον έλεγχο της λογοκρισίας. Τον Οκτώβριο του 1936, στη *Νέα Εστία*,

Χρήστος Καρούζος

σχολιάζοντας την έκδοση της *Αρχαιολογικής Εφημερίδας*, θυμίζει την παλαιότερα διατυπωμένη άποψή του ότι η «ἑλληνική ἀρχαιολογία δέν ἔχει περιεχόμενο» και ότι η γλώσσα των δημοσιευμένων άρθρων «εἶναι μιά καθαρεύουσα ὠχρή καί φθισική» και αναπολεί τις δημοσιεύσεις του Χ. Τσούντα.[41] Τον Δεκέμβριο του ίδιο χρόνου γράφει, στην *Νέα Εστία* πάλι, αναφορικά με το ερώτημα «[…] *πότε καί μέ ποιούς ὅρους ἡ ἀρχαιότητα βοήθησε τή ζωή νά πάει μπροστά καί πότε τήν ἐπίεσε καί τήν ἐτυράννησε*»· και, υπαινικτικά προς την ιλαρή αρχαιολατρία του καθεστώτος, συνεχίζει αναρωτώμενος με ποιον τρόπο «[…] *ὄχι μιά ὁλόκληρη ἱστορική ἐποχή, ἀλλά τό σκεπτόμενο ἄτομο, ἀναγκασμένο ἀπό τή βασική αὐτή αἰτία νά ἀντικρύζει τήν ἀρχαιότητα, σκέκεται ζωντανά ἀπέναντί της, -μέσα πάντοτε στά ἱστορικά καί τοπικά πλαίσια ὅπου ζεῖ*»·[42] ο μόνος τρόπος, κατά τον Καρούζο, είναι «ἡ κριτική στάση» και η αποφυγή της αποθέωσης της αρχαιότητας, που δεν είναι παρά μια «ἀσέβεια ἀπό τήν ἀνάποδη», ενώ η ταύτιση του παρόντος με την αρχαιότητα οδηγεί «σέ τέλειο σκοτάδι»· και καταλήγει ότι «*δέν ἀποτελεῖ προπάντων ζωντάνεμα τό νά βρίσκουμε, λιγώτερο ἤ περισ-*

σότερο ἔξυπνα, πρόχειρες καί φαινομενικές ὁμοιότητες ἀνάμεσα στα γεγονότα τῆς ἀρχαιότητας καί τῆς ἐποχῆς μας».[43]

Το 1937 ο Μεταξάς κατήργησε τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, Γραμμάτων και Καλών Τεχνών, στο πλαίσιο ανακατατάξεων στο Υπουργείο Παιδείας. Ο Καρούζος, έχοντας μετατεθεί από το 1936 στις Κυκλάδες, δημοσίευσε τη μελέτη του «Ein Naxische Amphora des 7. früheren Jahrhunderts»,[44] για έναν ναξιακό αμφορέα του 7ου αιώνα π.Χ. και την υστερογεωμετρική αγγειογραφία, δείχνοντας «*πως ο ιστορικός της τέχνης μπορεί να κινείται με την ίδια άνεση τόσο στον χώρο της πλαστικής, όσο και στον χώρο της αγγειογραφίας*»·[45] την ίδια χρονιά δημοσίευσε την εργασία του «Ἀρχαϊκή κεφαλή λέοντος ἐν Σίφνῳ»,[46] κάνοντας σημαντικές διαπιστώσεις για τη μετάβαση και την αλλαγή της ουσίας της τέχνης από την «ανατολίζουσα» περίοδο στην αρχαϊκή εποχή. Το 1938 ο Καρούζος δημοσίευσε την πραγματεία «Notes on Some Sculptures in the Acropolis Museum»,[47] όπου αποδίδει σε εργαστήριο της βόρειας Πελοποννήσου (σικυωνικό;) την καταγωγή της Κόρης της Ακρόπολης με αριθμό 683· επίσης δημοσίευσε τη μελέτη του «Note sur une stèle funéraire de Delphes et quelques monuments apparentés» για το κάτω μέρος μιας επιτύμβιας στήλης του αυστηρού ρυθμού από τους Δελφούς,[48] εντάσσοντάς την σε παριανό εργαστήριο. Η μαρμαροπλαστική του εργαστηρίου της αρχαίας Πάρου, που τον «έθελγε» πάντα, τον απασχόλησε και στο άρθρο του για τη Νίκη της Πάρου, που δημοσίευσε στη *Νέα Ἑστία*.[49] Το 1939 επιχείρησε την πρώτη του ανασκαφή στη Νάξο.[50]

Τον Μάιο του 1940 δημοσίευσε το άρθρο του για τον «Wilhelm Dörpfeld»,[51] όπου, μιλώντας με σεβασμό για τη φυσιογνωμία του μεγάλου Γερμανού αρχαιολόγου-αρχιτέκτονα, σημειώνει τα εξής: «*Δέν εἶναι μόνο τά καινούργια πράγματα πού ἔρχονται στο φῶς, εἶναι καί ἡ σχέση μας μέ τά πράγματα πού ἄλλαξε. Ὁ μηχανισμός τῆς σκέψης τοῦ Dörpfeld ἦταν ποζιτιβιστικός καί νατουραλιστικός· καί τό λέω αὐτό ὄχι γιά νά κατηγορήσω τόν ἴδιον, πού ἦταν ἀδύνατο νά ἀρνηθεῖ τήν ἐποχή του (ὅπως συνηθίζεται πολύ στά χρόνια μας ἀπό ὁρισμένους κύκλους), μά μόνο γιά νά θυμίσω πώς ὁ δημιουργικός ἐκεῖνος νοῦς εἶχε ὡρισμένα ἀντικειμενικά ὅρια».*[52]

Πόλεμος και Κατοχή

Οι φόβοι της Ελληνικής Κυβέρνησης για το αναπόφευκτο της επίθεσης των δυνάμεων του Άξονα, με συνέπεια πιθανώς την κατάληψη της χώρας, είχε οδηγήσει νωρίς σε ευρεία προπαρασκευή και εν προκειμένω στην υλοποίηση της απόφασης απόκρυψης των εκθεμάτων των μουσείων ώστε να μην καταστούν προσιτά στους μελλοντικούς κατακτητές. Ο Καρούζος ανέλαβε το σχετικό έργο στα Μουσεία Πειραιώς και Χαλκίδας και λίγο αργότερα θα συμμετάσχει και στις εργασίες προστασίας και ανασύστασης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, μαζί με τη Σέμνη Καρούζου, τον Γιάννη Μηλιάδη, την Αθηνά Καλογεροπούλου κ.ά.

Τα Χριστούγεννα του 1940, δημοσιεύει στη *Νέα Ἑστία* το κείμενο «Ἕνας θησαυρός κ' ἕνας ἀγῶνας [Ἡ Ἀρχαία Ἑλληνική Τέχνη]».[53] Ο Καρούζος προτρέπει: «[…] *νά ξαναθυμηθοῦμε στίς ἡμέρες πού τώρα ζοῦμε κάποιες μόνιμες ἀξίες, πού πρώτη ἡ ἑλληνική τέχνη τούς ἔδωσε τό αἷμα τῆς ζωῆς· πού μπορεῖ νά τίς ἐξέχασε συχνά ἡ ἀνθρωπότητα, στήν πραγματικότητα ὅμως δέν τίς ἔχασε ποτέ πιά: τήν ἀπόλυτη, χωρίς καμιά ὑπεκφυγή, εἰλικρίνειά της - ἀποτέλεσμα τοῦ σεβασμοῦ πού αἰσθάνεται ἡ ἀτομική συνείδηση πρός τό ἀντικείμενο, πρός τόν 'ξυνόν λόγον'*».[54] Ο Άγγελος Δεληβορριάς, σχολιάζοντας αυτό το κείμενο του Καρούζου, γράφει ότι «*ο θησαυρός είναι η αρχαία ελληνική τέχνη και το ζωντανό μήνυμα της ελευθερίας που μεταδίδει, ο αγώνας είναι το χρέος της εννόησης των μηχανισμών που διέπουν τη λειτουργία της, ένα χρέος ανάλογο μ' αυτό που εμψύχωνε τότε την απόκρουση της βαρβαρικής επιδρομής*».[55]

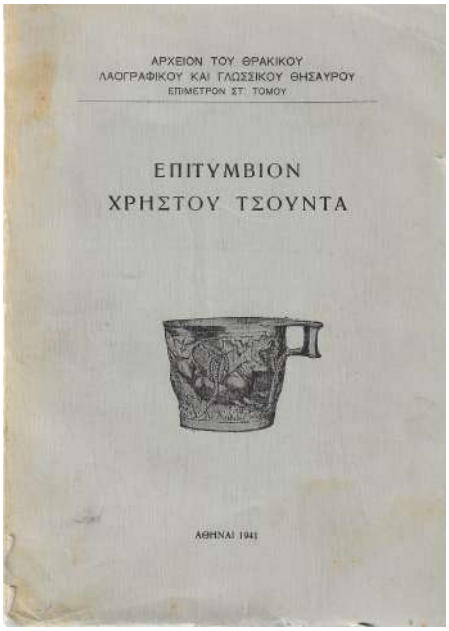
ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΟΥ ΘΡΑΚΙΚΟΥ
ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΘΗΣΑΥΡΟΥ
ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ ΣΤ΄ ΤΟΜΟΥ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1941

***Ἐπιτύμβιον Χρήστου Τσούντα, Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ, Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, Ἐπίμετρον ΣΤ΄ Τόμου*, Αθήναι 1941.**

Σε όλα τα κείμενα του Καρούζου είναι φανερή η μέριμνά του να συλλάβει «το πνεύμα του έργου» –η ειδική σχέση του με το πλαστικό έργο που το έβλεπε ως πνευματικό δημιούργημα–, να μεταδώσει το πνεύμα της εποχής που το γέννησε. Αυτό το αίτημά του είναι ιδιαιτέρως φανερό στο έργο του *Περικαλλές ἄγαλμα – ἐξεποίησ' οὐκ ἀδαής. Οἱ ἀρχαϊκοί Ἕλληνες γιά τήν τέχνη τους*, που δημοσιεύτηκε αρχικά το 1941, στο *Ἐπιτύμβιον Χρήστου Τσούντα*·[56] όπως γράφει στη δημοσίευση του 1941, περιεχόμενο του κειμένου είναι να εξεταστεί «*πῶς ἀντιδρᾶ ἡ ἀρχαϊκή ψυχή καί τό πνεῦμα, ὅταν βρίσκονται μπροστά στήν τέχνη: τί αἰσθήματα γεννοῦσε στόν ἀρχαϊκό ἄνθρωπο τό ἄμεσο ζήσιμο τοῦ ἔργου τῆς τέχνης; τί ἰδέες ἔπλασε τό ἀρχαϊκό πνεῦμα, ὅταν ἄρχισε να συλλο-*

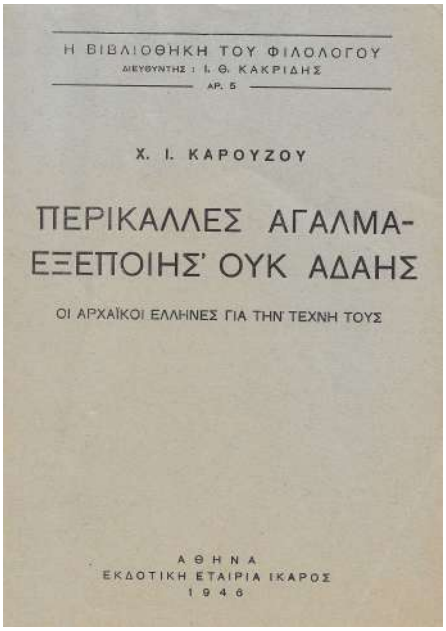
Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ
ΑΡ. 5

Χ. Ι. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΠΕΡΙΚΑΛΛΕΣ ΑΓΑΛΜΑ-
ΕΞΕΠΟΙΗΣ' ΟΥΚ ΑΔΑΗΣ

ΟΙ ΑΡΧΑΪΚΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥΣ

ΑΘΗΝΑ
ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΙΚΑΡΟΣ
1946

***Περικαλλές ἄγαλμα – ἐξεποίησ' οὐκ ἀδαής. Οἱ ἀρχαῖκοί Ἕλληνες γιά τήν τέχνη τους*, Αθήνα 1946.**

γιέται γιά τόν καλλιτέχνη καί τό ἔργο του; […] *ἄν κατορθώναμε νά γνωρίσουμε καλά τούς ἀρχαϊκούς Ἕλληνες σάν θεατές τῆς τέχνης τους, θά μᾶς ἀνοιγότανε, πιστεύω, ἕνας σημαντικός δρόμος γιά νά τούς γνωρίσομε καί σάν δημιουργούς της»*.[57] Στον πρόλογο της έκδοσης του 1946 – η οποία είναι γραμμένη στο μονοτονικό – διαβάζουμε: «*Πιστεύω ότι, αν πλησιάσομε την αρχαία ελληνική τέχνη έχοντας αισθητικά κριτήρια όσο γίνεται πιο σύμμετρα με την ιδιαίτερη ουσία των δημιουργών της, η ωφέλειά μας θα είναι πολλαπλή: θ' αποχτήσομε γνώσες πιο σωστές· οι αξίες της τέχνης εκείνης θα φανερωθούν πολύ πλουσιώτερες· το θέλγητρο τέλος που πηγάζει από την προσπάθεια να βρούμε τα κριτήρια εκείνα και από την ελπίδα πως ίσως μπορέσουν τα μάτια μας, σε κάποιες στιγμές τουλάχιστο της προσπάθειας, να έχουν τη χάρη να σμίξουν με την αρχαία ελληνική όραση – το θέλγητρο αυτό δεν είναι λιγώτερο ακριβό από τη γοητεία που έχει το φαινόμενο ενός καλλιτέχνη ή αισθητικού, που ξένοιαστος για αρχαιογνωσία, μα φανατικός για τα δικά του προβλήματα, χαίρεται άμεσα το αρχαίο καλλιτέχνημα, κάποτε μάλιστα και πετυχαίνει κάτι από τη βαθύτερη ουσία του»*.[58] Στη μέριμνά του αυτή, για οικείωση και αρτιότερη πρόσληψη της αρχαιότητας από τον σύγχρονο αναγνώστη, οφείλεται ότι, σε αυτήν την τελευταία αναδημοσίευση, αποφάσισε να παραθέσει τη μετάφραση (δική του) των αρχαίων επιγραμμάτων, εγχείρημα το οποίο είχε σκοπό, όπως εξηγεί, όχι την πιστή ποιητική τους απόδοση, αλλά «να ευκολύνει την κατανόηση του ψυχικού περιεχομένου και του φρονήματός τους»*.[59]

Στις 27 Απριλίου 1941 οι στρατιωτικές δυνάμεις της ναζιστικής Γερμανίας εισήλθαν στην Αθήνα και ύψωσαν τη σβάστικα στην Ακρόπολη. Ο Χρήστος Καρούζος και η Σέμνη Παπασπυρίδη-Καρούζου προχώρησαν σε «*μια ανοιχτή χειρονομία διαμαρτυρίας, που, όπως σημειώνει με έμφαση ο Emil Kunze, κανείς άλλος Έλληνας ομότεχνος δεν ακολούθησε* […]»*:[60] ζήτησαν να διαγραφούν τα ονόματά τους από τον κατάλογο των μελών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, «*γεγονός συμβολικό αλλά σημαντικό για την Υπηρεσία*»*.[61] Ο Καρούζος περιγράφει την εντύπωσή του από την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα, καθώς και την παραίτησή του, σε συνέντευξη που έδωσε στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*:[62] «*Σ' ένα σπίτι πού βρίσκεται ἀρκετά μακρυά ἀπό τή λεωφόρο* [Κηφισιᾶς], *βλέπει ὅμως σ' αὐτή, ἄκουγα τό πρωΐ ἐκείνης τῆς μαύρης Κυριακῆς ν' ἀνεβαίνει χωρίς νά σταματάει ἡ βοή ἀπό τίς μοτοσυκλέτες καί τά θωρακισμένα. Κάποια στιγμή ἀποφάσισα καί βγῆκα στό παράθυρο· οἱ κόκκινες σημαῖες μέ τά μαῦρα ἀγκίστρια πού εἶδα μέ τάραξαν καί μοῦ ἔφεραν στό νοῦ ἕνα στίχο τοῦ Δάντη: "Vexilla regis prodeunt inferni· Τά φλάμπουρα τοῦ βασιλιᾶ προβαίνουν τῆς κόλασης". Ἐμπῆκα πάλι μέσα κι' ἔκαμα τή στιγμή ἐκείνη κάτι πού ἀπό καιρό τό λογάριαζα: Ἔστειλα στο Γερμανικό Ἀρχαιολο-*

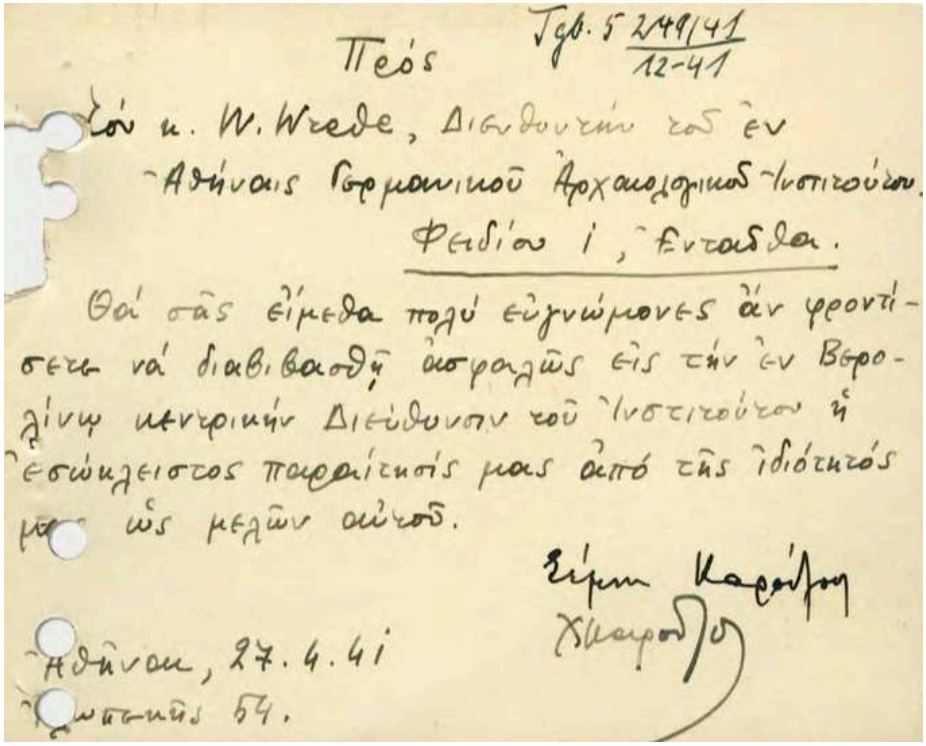
Τγρ. 5 249/41
12-41

Πρός

τόν κ. W. Wrede, Διευθυντήν τοῦ ἐν
Ἀθήναις Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.
Φειδίου 1, Ἐνταῦθα.

Θαί σᾶς εἴμεθα πολύ εὐγνώμονες ἄν φροντίσετε νά διαβιβασθῇ ἀσφαλῶς εἰς τήν ἐν Βερολίνῳ κεντρικήν Διεύθυνσιν τοῦ Ἰνστιτούτου ἡ εὐσυνείδητος παραίτησίς μας ἀπό τῆς ἰδιότητός μας ὡς μελῶν αὐτοῦ.

Σέμνη Καρούζου
Χ. Καρούζος

Ἀθῆναι, 27.4.41
Κωστῆ 54.

Επιστολή της Σέμνης και του Χρήστου Καρούζου (27/4/1941) προς το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, (ΓΑΙ, Κεντρικό Αρχείο, Βιογραφικό ντοσιέ Χρ. Καρούζου).

γικό Ἰνστιτοῦτο τήν παραίτησή μου ὡς μέλος του. Ἀπό πολλά χρόνια ἐδῶ εἶχε πάψει νά ἔχει καμμιά σχέση μέ τήν Ἐπιστήμη καί ἔπρεπε νά τούς κοπεῖ ἡ ἐλπίδα, ὅτι θά πετύχαιναν τίποτε στήν προσπάθειά πού τή μάντευα συστηματική καί μεθοδική, νά μᾶς λερώσουν ὅλους μέ 'ἀθῶες' προτάσεις εἰρηνικῆς καί πολιτιστικῆς συνεργασίας».[63] Ο Πετράκος σχολιάζει ως εξής τη στάση του Καρούζου: «*Ἴσως ἐπειδή εἶχε τραφῆ στή νεότητά του μέ τό γερμανικό πνεῦμα καί τή γερμανική ἐπιστήμη, ἡ ἀπογοήτευσή του γιά ὅ,τι* συνέβη κατά τόν πόλεμο καί τήν Κατοχή ἦταν μεγαλύτερη καί ἡ σφοδρότητα τῆς διατύπωσης τῶν ἀπόψεών του ἀνάλογη».[64]

Ως «ένθερμος οραματιστής, μαχόμενος δημοτικιστής, ακούραστος ερευνητής και υποδειγματικός δημόσιος λειτουργός»[65] ήταν αναμενόμενο, εκτός από φίλους, να έχει εχθρούς και αντιπάλους, εντός και εκτός της Υπηρεσίας. Η «μεγάλη σύγκρουσή» του με τον Σπ. Μαρινάτο, που χρονολογείται φαίνεται από τα φοιτητικά τους χρόνια, είχε ήδη εξελιχθεί δριμεία κατά τα τέλη της δεκαετίας του '30 και συνεχίστηκε κορυφούμενη στη διάρκεια της κατοχής και μέχρι το 1967. Στις 7 Αυγούστου 1941, ο Καρούζος απηύθυνε, από κοινού με τον Ιωάννη Μηλιάδη, προς τον υπουργό Παιδείας της κατοχικής κυβέρνησης, «μακρό υπόμνημα», στο οποίο, όπως σημειώνει ο Πετράκος, καταφέρονται «*εναντίον του Μαρινάτου, για τον οποίον είχε λεχθεί τότε ότι θα γινόταν μέλος του Αρχαιολογικού Συμβουλίου στη θέση του Απόστ. Αρβανιτόπουλου. Του καταμαρτυρούν το φέρσιμό του προς τους συναδέλφους του, υπηρεσιακή αδιαφορία και αμέλεια, τη σχέση του με την 4η Αυγούστου, την άμετρη φιλοδοξία του, τη δίωξη μελών του Κλάδου*».[66]

Κατά τη διάρκεια της τριπλής κατοχής, ήταν μαζί με τους άλλους Έλληνες εφόρους και επιμελητές αρχαιτήτων, που με κίνδυνο τη ζωή τους,

Ο *Χρ. Καρούζος και η Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου.*

διαφύλαξαν και προστάτευσαν τις αρχαιότητες και τα ιστορικά μνημεία της χώρας από τις λεηλασίες. Στη συνέντευξή του στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* αναφέρει για τους Γερμανούς αρχαιολόγους: «*Μόλις μπήκαν οἱ Γερμανοί, οἱ ἀρχαιολόγοι τους ἀπαιτήσανε πρώτα-πρώτα νά ἀνοίξουμε ἀμέσως τά μουσεῖα, λέγοντας στήν ἀρχή πῶς ὁ πόλεμος τελείωσε πιά, ὕστερα πῶς τά ἀρχαῖα θά πάθουν κρυμμένα, ὕστερα πῶς στόν πόλεμο οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀνάγκη νά καταφεύγουν στήν τέχνη. Ἡ ἐπίμονη ἀντίσταση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας μας γλύτωσε τά σπουδαιότερα μουσεῖα μας ἀπό τήν καταστροφή καί τή λεηλασία. Γιατί ὅπου βρῆκαν εὐκαιρία, ὄχι πολύ συχνά εὐτυχῶς, τά ἔκαμαν καί τά δύο. Πέτυχαν νά ἀνοίξουν τό Μουσεῖο τοῦ Κεραμικοῦ, πού τό εἶχαν κάμει αὐτοί: Σέ λίγες μέρες Γερμανοί ἀξιωματικοί ἔκλεψαν μπροστά στά μάτια τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου, πού τούς ὁδηγοῦσε, ἕναν ὡραῖο πήλινο ἀρχαϊκό πίνακα, μέ παράσταση πρόθεσης τοῦ νεκροῦ. Σέ διάφορα ἄλλα ἐπαρχιακά Μουσεῖα (Μέγαρα, Θήβα, Χαιρώνεια, Τανάγρα, Ἀλμυρό, Λάρισα, Βέροια, Θέρμο, Κόρινθο, Ἄργος, Δῆλο, Σίφνο, Κνωσό, Χανιά, Σάμο), Γερμανοί καί Ἰταλοί, ἀφοῦ μπήκαν ἤ ἐγκαταστάθηκαν στά μουσεῖα, ἀλλοῦ ἔσπασαν βιτρίνες καί ἀποθῆκες, ἀλλοῦ ἔκαψαν τήν ξυλεῖα, ἀλλοῦ πῆραν ὅ,τι ἀρχαῖα μπόρεσαν. Οἱ φύλακές μας στάθηκαν ὅλοι, σχεδόν, ἀξιοθαύμαστα πιστοί στό καθήκον τους, μέ κίνδυνο ὄχι μόνο*

τῆς δικῆς τους ζωῆς, ἀλλά καί ὅλου τοῦ σπιτιοῦ τους. Μερικά ἔπαθαν ἀνεπανόρθωτες καταστροφές γιά νά κάμουν αὐτοί τά 'ἀπόρθητα' ὀχυρώματά τους (Βασιλικός τάφος Κνωσοῦ, Ἀκρόπολη Ἀσίνης, βωμός ἀνακτόρου Τίρυνθος, Ναός Ποσειδῶνος-Σούνιο, ἀνατίναξη τοῦ Λαβυρίνθου τῆς Γόρτυνος, τοῦ μινωικοῦ βασιλικοῦ τάφου τῶν Ἰσοπάτων, τείχη τοῦ Κόνωνος). Ἡ Ἀρχαιολογική μας Ὑπηρεσία δέν ἄφησε καμία εὐκαιρία πού νά μήν ἀπευθυνθεῖ στή στρατιωτική τους 'ὑπηρεσία προστασίας τῆς τέχνης' καί νά τούς καταγγείλει, μέ σπάνια παρρησία καί μέ πολύ ἔντονα ἔγγραφα, τά ἐγκλήματα τους. Οἱ ἀρχαιολογικοί σταυρωτῆδες, ὅμως, πού ὑπηρετοῦσαν ἐκεῖ μόνη ἔγνοια εἶχαν τό πῶς θά γλιτώσουν τό μέτωπο. Ἡ γενναιότητά τους ξεθύμαινε μέ ἔγγραφα ἀπερίγραπτης τραχύτητας καί θρασύτητας, μέ τά ὁποῖα κατά κανόνα ἔριχναν πάντα τήν εὐθύνη στούς Ἕλληνες καί φοβέριζαν τούς ἀρχαιολογικούς μας ὑπαλλήλους γιά τή δυσφήμιση τοῦ στρατοῦ κατοχῆς. Ἀρκετοί φύλακες φυλακίσθηκαν καί βασανίστηκαν, ἐπειδή εἶχαν τολμήσει νά κάμουν τέτοιες καταγγελίες. Ἄς ἀφήσουμε τίς παράνομες λαθραῖες ἤ τίς φανερές ἀνασκαφές τους·».[67]

Το 1942 ο Καρούζος τοποθετήθηκε διευθυντής στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Ο Καρούζος πίστευε ότι η κατάλληλη μέθοδος προσέγγισης του πλαστικού έργου ήταν η ανάλυση της μορφής, αλλά αυτό χωρίς να προβαίνει σε γενικεύσεις, χωρίς να περιορίζεται στην εξωτερική μορφή των μνημείων. Το ενδιαφέρον του για τα ζητήματα τέχνης – και ειδικότερα την αυτονομία της τέχνης και του ρόλου σ' αυτήν της *μορφής* – θα παραμείνει αμείωτο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, όπως και η πάγια θέση του ότι οι απόψεις γύρω από το ζήτημα αυτό έπρεπε να διαχέονται στο ευρύ αναγνωστικό και φιλότεχνο κοινό: «*Μιλώντας γιά αὐτονομία θέλουμε νά ποῦμε ὅτι, ὁποιαδήποτε καί ἄν εἶναι ἡ ἀφορμή τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου, τοῦ καθολικοῦ καί τοῦ ἀτομικοῦ, ἡ τέχνη σάν σύνολο ἀπομακρύνεται λιγώτερο ἤ περισσότερο ἀπό τήν πρώτη πηγή της καί γίνεται ἕνας ξεχωριστός κόσμος, ὅπου δέν ἔχουν πέραση ἀμετάβλητη οἱ νόμοι πού ἴσχυαν σέ κείνη· ὁ ξεχωριστός αὐτός κόσμος ἀναπτύσσει καινούργιους νόμους δικούς του, πού ἔχουν δική τους ἀλληλουχία καί λογική καί δέν εἶναι καθρέφτισμα ἀπαράλλαχτο τῶν νόμων τῆς πρώτης-πρώτης ἐκείνης πηγῆς καί τῆς λειτουργίας τους. Ἀλλά τοῦ ξεχωριστοῦ αὐτοῦ κόσμου, δηλ. τῆς τέχνης, τό γνώρισμα πού τόν ξεχωρίζει ἀπό τούς ἄλλους, ἡ εἰδοποιός διαφορά, εἶναι ἡ ἐντελῶς εἰδική σημασία πού ἔχει στήν τέχνη ἡ μορφή* […].».[68]

Η Μεταπολεμική περίοδος

Κατά τους πρώτους μήνες μετά τον πόλεμο, ο Καρούζος, με συμπαραστάτιδα τη Σέμνη Καρούζου, έφερε εις πέρας, υποδειγματικά, το κολοσσιαίο έργο της ανασυγκρότησης και της εκ νέου σύστασης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ώστε να δοθεί στο κοινό το μεγαλύτερο μουσείο της Ελλάδας. Πρόκειται για έναν αληθινό άθλο σε διεθνή κλίμακα για τον οποίον «*ὁ Καροῦζος χρειάστηκε νά παλέψη μ' ἀφάνταστες δυσκολίες* […] *στό κτίριο ἐγκατεστημένες κρατικές ὑπηρεσίες, τ' ἀρχαῖα κρυμμένα στα ὑπόγεια καταφύγιά του, χάος, ἐρήμωση. Ἀλλά ὁ Καροῦζος ὀνειρευόταν κιόλας ὅλα ἐκεῖνα τά χρόνια τό νέο Μουσεῖο πού θα στηνόταν μιά μέρα στούς χώρους τοῦ ἔρημου κτιρίου καί προετοιμαζόταν μέ κάθε τρόπο γι' αὐτό*».[69] Με τις «ξένες Υπηρεσίες» να κατέχουν το μεγαλύτερο μέρος του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ο Καρούζος υπέβαλε την παραίτησή του (Μάιος 1945), που όμως δεν έγινε αποδεκτή.[70] Το 1946, κατόρθωσε να παραδώσει στο κοινό την «Προσωρινή ἔκθεση τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου», σε

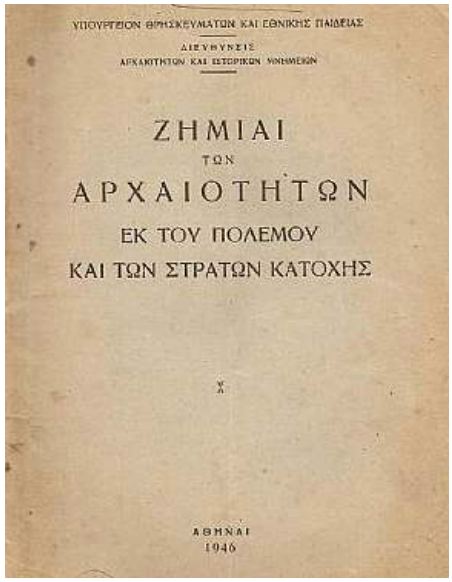
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΖΗΜΙΑΙ
ΤΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΕΚ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΩΝ ΚΑΤΟΧΗΣ

ΑΘΗΝΑΙ
1946

Ζημίαι τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καί τῶν στρατῶν Κατοχῆς, Αθήνα 1946.

δέκα αίθουσες, ενώ συγχρόνως δημοσίευσε, μαζί με τον Μαρίνο Καλλιγά και άλλους εφόρους, τον τόμο *Ζημίαι τῶν ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καί τῶν στρατῶν Κατοχῆς*, εργασία, ωστόσο, η οποία δέχθηκε σημαντική αναθεωρητική κριτική.[71] Επίσης δημοσίευσε την εργασία του «En feuilletant les vieilles publications»,[72] αποδίδοντας το κεφάλι μιας ερμαϊκής στήλης από τον Πειραιά στον Παριανό γλύπτη Εύφρονα. Την ίδια χρονιά η *Society for the Promotion of Hellenic Studies* τον ονόμασε επίτιμο μέλος της.

Ο Καρούζος, χωρίς ίχνος φανατισμού ή μισαλλοδοξίας, υποστήριξε θαρραλέα την επανέναρξη λειτουργίας του Γερμανικού Ινστιτούτου Αθηνών, καθώς και τη διάσωση της Βιβλιοθήκης και του φωτογραφικού του αρχείου. Το 1948, εν μέσω του εμφυλίου, η σφοδρή σύγκρουσή του με τον Κεραμόπουλλο, Διευθυντή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, για την τύχη του φωτογραφικού αρχείου και εν γένει της επιστημονικής περιουσίας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, κατέληξε στην παραίτηση του Χρ. Καρούζου από την Υπηρεσία. «*Στα τέλη τῆς δεκαετίας 1940-1950*», σχολιάζει ο Emil

Kunze, ο οποίος θα γίνει πρώτος μεταπολεμικός διευθυντής του Γερμανικού Ινστιτούτου, «*ἔδωσε* [ο Καρούζος] *ὑπηρεσιακά, ἀκόμη καί στίς ἐφημερίδες, ἕναν ἔντονο ἀγώνα – πού τελικά στεφανώθηκε μέ ἐπιτυχία – γιά τήν ἀκέραια διατήρηση τῆς Βιβλιοθήκης καί τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τοῦ Ἰνστιτούτου μας*. […] *Ὁ Καροῦζος ἦταν ἐκεῖνος πού βοήθησε νά γίνουν τά πρῶτα βήματα γιά νά ξαναγυρίσει τό κτίριο τοῦ Ἰνστιτούτου καί τά ὑπάρχοντά του σέ γερμανική διαχείριση*».[73] Για τον E. Kunze, ο Καρούζος ήταν όχι μόνο ένας μεγάλος επιστήμονας, αλλά και ένας πιστός φίλος δοκιμασμένος «*σε καλούς και σε κακούς καιρούς*».

Αν και όπως υποστηρίζει ο Emil Kunze, ο Καρούζος «*ποτέ δεν είχε αναμιχτεί στις καθαυτό πολιτικές διαμάχες*»,[74] οι ιδέες του, ριζωμένες ήδη από νεαρή ηλικία σε «μια πεποίθηση βαθιά θεμελιωμένη, φιλελεύθερη με την καλύτερη έννοια»,[75] αλλά κυρίως οι δραματικές εμπειρίες της μικρασιατικής καταστροφής, το ζοφερό πολιτικά και ιδεολογικά κλίμα του μεσοπολέμου, που κορυφώθηκε με την 4η Αυγούστου και τη δικτατορία του Μεταξά, καθώς φυσικά και οι επιπτώσεις του Β΄ ΠΠ, η κατοχή και τα αδιέξοδα του εμφυλίου και της μετεμφυλιακής περιόδου, παράγοντες ολέθρια συνυφασμένοι, πολιτικά και πνευματικά, με το γλωσσικό ζήτημα, διαμόρφωσαν την προσωπικότητα και τη δράση του Καρούζου.

Ο Καρούζος πιστός στην ιδέα της οικείωσης των κατακτήσεων της επιστήμης και της τέχνης από το μη ειδικό, ευρύ κοινό, δεν σταμάτησε να δημοσιεύει κείμενα στο περιοδικό *Νέα Ἑστία*, με σκοπό την ανύψωση της πνευματικής ζωή του τόπου και την καλλιέργεια της ευαισθησίας του κοινού. Στην ομιλία του για τον «Παιδαγωγικό ρόλο τῶν Μουσείων», τονίζει τον κίνδυνο του «παιδαγωγισμοῦ», όπως εξηγεί ο ίδιος, μιλώντας για τη «*θρησκοληψία τῆς παιδαγωγικῆς*», δηλαδή για την «*ὑποσυνείδητη πρόληψη ὅτι παιδαγωγική εἶναι ἡ μέθοδος πού μᾶς κάνει ἱκανούς νά διδάσκουμε τό πᾶν χωρίς νά ἔχομε μάθει καί νά κατέχομε τίποτε*».[76] και αναφερόμενος στους διδάσκοντες σημειώνει: «*Πιστεύω ὅτι κανένας σοβαρός παιδαγωγός δέν θ' ἀμφισβητήσει ὅτι τό πρόβλημα τῆς διδασκαλίας εἶναι σέ πολύ μικρότερο ποσοστό ἡ ψυχολογία τοῦ ἀκροατῆ καί σέ πολύ μεγαλύτερο ἡ γερή κατάρτιση τοῦ διδάσκοντος τό θέμα του*».[77]

Στα χρόνια 1948-51, παρέδωσε σειρά μαθημάτων/διαλέξεων στο *Αθήναιον* –«κέντρον ὑψηλῆς παιδεύσεως» με ευρύτατη απήχηση στο αθηναϊκό κοινό–, από τις οποίες κάποιες δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά. Από αυτές ξεχωρίζουν η ομιλία του με τίτλο *Ἡ γραμμή στό κλασσικό ἑλληνικό σχέδιο* και εκείνες που αφορούσαν στους *Δελφούς*. Στη διάλεξή του *Ἡ γραμμή στό κλασσικό ἑλληνικό σχέδιο*,[78] ο Καρούζος υπερασπίζεται την αρχαία ελληνική τέχνη απέναντι στις επικρίσεις των τότε τεχνοκριτικών Roger Fry και Eric Newton, και συγκεκριμένα στον ισχυρισμό τους περί «*ἀνεπάρκειας τοῦ σχεδίου τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς καί ἀγγειογραφίας*», για την απουσία «*ὑποβλητικότητας*», και παραθέτει χαρακτηριστικά παραδείγματα «*ὑποβλητικού*» σχεδίου στην αρχαία ελληνική τέχνη. Προβαίνει σε αξιοσημείωτες επισημάνσεις, είτε σε ό,τι αφορά την πρόσληψη της ζωγραφικής παράστασης πάνω στην καμπύλη (και όχι επίπεδη) επιφάνεια ενός αρχαίου ελληνικού αγγείου, είτε σε σχέση με το υπαρκτό, όπως μας δείχνει, ενδιαφέρον του αρχαίου Έλληνα ζωγράφου να απεικονίσει, όχι μόνο το τέλειο ανθρώπινο σώμα, αλλά και την ψυχική και πνευματική πλευρά του θέματός του, σε αντίθεση με όσα υποστήριζαν οι εν λόγω τεχνοκρίτες.

Οι διαλέξεις του για τους Δελφούς δημοσιεύθηκαν το 1951 στο περιοδικό *Παιδεία* (του Ευάγγελου

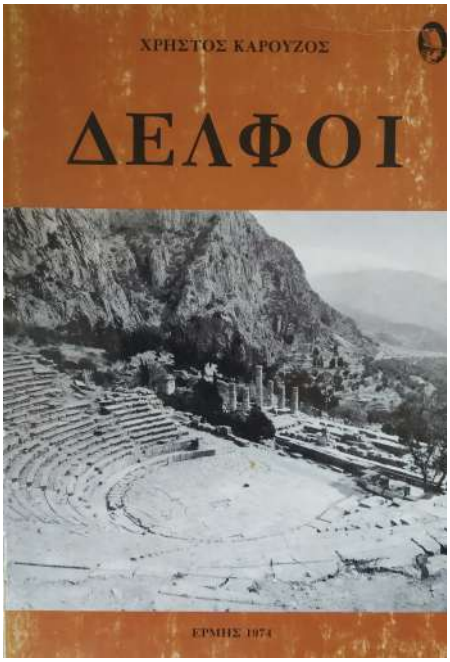

***Δελφοί*, Αθήνα 1974.**

Παπανούτσου)· να πως σχολιάζει ο Μ. Ανδρόνικος τη δημοσίευση για τους Δελφούς: «*Γραμμένη μέ τήν ξεχωριστή ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου πού γεννήθηκε στόν ἱερό αὐτόν ἑλληνικό τόπο καί τοῦ ἀρχαιολόγου πού αἰσθάνθηκε βαθιά τό μεγάλο μήνυμα τοῦ ἀπολλώνειου ἱεροῦ, φανερώνει τή μεστή σκέψη τοῦ Καρούζου καί τήν ἀσύγκριτη γνώση καί κατανόηση τῶν προβλημάτων πού παρουσιάζει ἡ ἐπαφή μας μέ τόν ἀρχαῖο κόσμο*».[79] Τα κείμενα αυτά συγκεντρώθηκαν από τη Σέμνη Καρούζου και, μαζί με περιγραφές αρκετών μνημείων του χώρου των Δελφών, δημοσιεύτηκαν το 1974 υπό τον τίτλο *Δελφοί*.[80] Η ίδια σημειώνει, στο τέλος του βιβλίου, ότι «*ἀπό τήν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου γίνεται φανερό ὅτι ὁ Χρ. Καροῦζος εἶχε βαθύνει ὅσοι λίγοι στή δελφική θρησκεία, στήν ἱστορία, στά ἀρχαῖα κείμενα τά σχετικά μέ τούς Δελφούς, εἶχε γνωρίσει καλά τά μνημεῖα των*. […] *Γνωριμία ὅμως μέ τόν τόπο εἶχε ἀπό τά παιδικά του χρόνια. Γόνος τοῦ Καστριοῦ ἀπό τή μητέρα του, πέρασε ἐκεῖ πολλά καλοκαίρια, ἐγύρισε τόν τόπο καί ἐγνώρισε τούς ἀγνούς ἀνθρώπους τῶν προτουριστι-*

κῶν γενεῶν. Τόν ἔφερε κοντά τους καί ἡ ἔμφυτη αἰσθαντικότητα, ὁ σπάνιος ψυχισμός ἑνός γεννημένου σχεδόν ἀρχαιολόγου».[81] Αλλά από την ανάγνωση του κειμένου ο σημερινός αναγνώστης έχει επίσης την ευκαιρία να γνωρίσει το ελεύθερο πνεύμα του Καρούζου, πνεύμα που δεν παγιδεύεται σε ιδεολογικές αγκυλώσεις, και να συναγάγει χρήσιμα συμπεράσματα για τη φυσιογνωμία των μαθημάτων του στο *Αθήναιον*, κυρίως σχετικά με τις απόψεις του για την τέχνη, η οποία, όπως σημειώνει ο ίδιος, «*τότε μόνον ἐκπληρώνει πραγματικά τόν ἀνθρώπινο προορισμό της ὅταν μένει πιστή στούς δικούς της νόμους, ὄχι σε διατάγματα ἤ ἀποφάσεις κεντρικῶν ἐπιτροπῶν*».[82]

Το 1949 αναγορεύτηκε επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Βασιλείας. Τη χρονιά αυτή δημοσίευσε τον τρίτο του οδηγό, *Ρόδος: Ἱστορία-Μνημεῖα-Τέχνη*, μια πραγματική μονογραφία «*με θαυμαστή συντομία συνθεμένη -ιστορία της τέχνης και του πνεύματος του νησιού από την αρχαιότητα έως τις αρχές των νεώτερων χρόνων*».[83] Η *Ρόδος* ανήκει σε μια σειρά υπό τον τίτλο *Βιβλία Τέχνης - Οδηγοί*, με «*τήν φροντίδα τοῦ Γιάννη Μηλιάδη*», που εξέδωσε αξιομνημόνευτα έργα.[84] Την *Ρόδο* χαρακτηρίζει «*λόγος δημοτικός, καθαρός, ὁμαλός, ἀπαλλαγμένος ἀπό ἀναζητήσεις, καί μαζί λογοτεχνικός ὡς ἐκεῖ πού χρειάζεται ἤ καλύτερα ὡς ἐκεῖ πού γίνεται ζωντανή ἡ ἐπιστημονική παρατήρηση χωρίς νά ἀλλοιώνεται ἀπό φραστικά στολίδια*».[85] Στο θαυμαστό αυτό κείμενο ξεχωρίζουν οι περιγραφές έργων, όπως της *Νίκης της Σαμοθράκης* «*Τό ἔργο, πού εἶναι ὁλόκληρο σάν ἕνα θριαμβικό σάλπισμα τοῦ ἑλληνιστικοῦ μπαρόκου, εἶναι γερά ριζωμένο στούς χρόνους του* […] *ἀλλά ἡ ἀπόλυτη ἐπαλληλία σύλληψης κ' ἐκτέλεσης καί ἡ μοναδική της δροσιά ξεπερνοῦν τόν χρόνο καί τήν ὑψώνουν στήν κατηγορία τῶν παντοτινῶν ἀριστουργημάτων*. […] *Ἡ Νίκη ἔδειξε σέ τί ψηλό ἐπίπεδο ποιότητας*

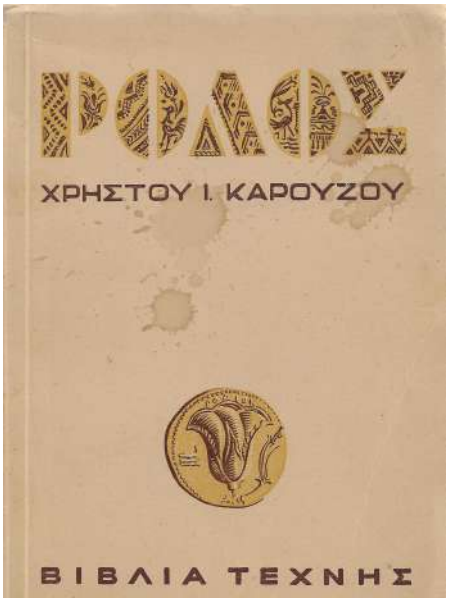

Ρόδος. Ἱστορία-Μνημεῖα-Τέχνη, Βιβλία Τέχνης, 1949.

στέκεται ἡ ἑλληνιστική τέχνη τῆς Ρόδου».[86]

Το 1950 δημοσίευσε στη *Νέα Εστία* τη μακρά εργασία του «Ἡ πνευματική ἀνανέωση στή μελέτη τῆς ἀρχαίας τέχνης»,[87] στην οποία ο Καρούζος εξετάζει την Ιστορία της Τέχνης από την εποχή του Johann Joachim Winckelmann. Στο πνεύμα της αυτονομίας του έργου τέχνης, ο Καρούζος και σε αυτή την πρωτοπόρα και διδακτική μελέτη σημειώνει ότι είναι σημαντικό η νεώτερη έρευνα να αναζητά, σε αντίθεση με το παρελθόν, όχι *τι δεν έχει* ένα έργο τέχνης εν συγκρίσει με κάποιο άλλο, αλλά *τι θέλει* και *τι έχει να πει* κάθε εποχή μέσω του έργου τέχνης. Και θέλοντας να εξηγήσει ότι όσα λέει δεν τα λέει με «*διάθεση χαιρέκακης ἐπίκρισης τῶν περασμένων*» σημειώνει «*ὅτι καί τίς κατακτήσεις τῶν δικῶν μας χρόνων μιά ἄλλη ἐποχή θά τίς αἰσθανθῆ σάν ἀνεπάρκειες καί περιορισμούς* […]».[88] Παρουσιάζοντας το έργο των Alois Riegel και Heinrich Wölfflin στην εξέλιξη της ιστορίας της τέχνης, εκφράζει την άποψη ότι «*μέ τά λίγα αὐτά στοιχεῖα δέν θά εἶναι δύσκολο στόν ἀναγνώστη νά παραλληλίσει μόνος του τήν ἐξέλιξη τῆς μελέτης τῆς νεώτερης τέχνης μέ τήν ἀνανέωση τῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας τέχνης καί νά καταλάβει τήν ευεργετική ἐπίδραση τῆς πρώτης ἐπάνω στή δεύτερη στό πρῶτο μισό τοῦ αἰῶνα μας*»,[89] ενώ συγχρόνως επισημαίνει τη σημασία της αναζήτησης της ακριβέστερης χρονολόγησης των έργων που ισούται με την «*καλύτερη σύλληψη τῆς ἀτομικῆς ἔκφρασης τῆς ἐποχῆς καί τοῦ καλλιτέχνη*»,[90] «[…] *οἱ πληροφορημένοι στα ζητήματα τῆς τέχνης θά διακρίνουν μέ ποιό τρόπο καί ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωντανῆς τέχνης (τά κινήματα τοῦ ἰμπρεσσιονισμοῦ, τοῦ ἐξπρεσσιονισμοῦ, τοῦ κυβισμοῦ, τοῦ συρρεαλισμοῦ κλπ.) ἐβοήθησε ἔμμεσα ἤ ἄμεσα τή μελέτη τῶν ζητημάτων τῆς παλιᾶς τέχνης*».[91]

Το 1951 δημοσίευσε τη μελέτη του «An early classical Disc Relief from Melos»,[92] για τον περίφημο μαρμάρινο δίσκο με την κεφαλή της Αφροδίτης, έργο του 460 π.Χ., αποδίδοντάς τον σε εργαστήριο της Πάρου – το ανάγλυφο το είχε εντοπίσει στη Μήλο πολύ πριν από τον Πόλεμο. Την επόμενη χρονιά δημοσίευσε τα κείμενά του υπό τον τίτλο «Ὁ Παρθενών»,[93] και το 1953/54 ακολουθεί η μελέτη του «Φροντίσματα»[94] όπου θεωρεί πιθανή την απόδοση του Κούρου του Μοσχάτου σε ναξιώτη καλλιτέχνη. Όπως σε άλλες περιπτώσεις, έτσι και σε αυτήν ο Καρούζος αποσαφηνίζει τις μεθοδολογικές απόψεις του περί της ταύτισης έργων της αρχαίας ελληνικής πλαστικής: «*Μερικοὶ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀποβλέπουν δυσπίστως πρὸς τὴν ζήτησιν τοῦ τοπικοῦ «ἐργαστηρίου» ἤγουν τῆς τοπικῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει τὸ ἀρχαῖον καλλιτέχνημα, ὅταν τοῦτο εἶναι πλαστικὸν ἔργον -διότι προκειμένου π.χ. περὶ ἀγγείων δὲν ἀντιλέγει κανείς. Συζήτησις περὶ τῶν ἀντιρρήσεων τῶν δυσπίστων δὲν ἔχει τὴν θέσιν της ἐδῶ· ἴσως ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ, ὅτι οὔτε αἱ δυσκολίαι τῆς τοιαύτης ἐρεύνης (αἱ ὁποῖαι εἶναι κυριώτατα δυσκολίαι διατυπώσεως διὰ λέξεων τῶν γνωρισμάτων, τὰ ὁποῖα*

ἐπισημαίνει ὁ ὀφθαλμὸς καὶ ἡ σκέψις) οὔτε τὰ ἐνίοτε ἀντιφατικὰ πορίσματα αὐτῆς ἢ τὰ σφάλματά μας ἀποδεικνύουν τὸ μὴ ὀρθὸν τῆς τοιαύτης μεθόδου ἢ τὴν ἀνυπαρξίαν τοιούτων τοπικῶν «σχολῶν»-ἀφ᾽ ὅτου τοὐλάχιστον ἐδιδάχθημεν, ὅτι ἡ ἰδική μας ἄγνοια δὲν ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα (ignorantia non est argumentum). Πιστεύω ἀντιθέτως μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους, ὅτι ὁ ἐντοπισμὸς γλυπτοῦ τινος εἰς ὡρισμένον ἐργαστήριον, ὅπως καὶ ἡ ἀνεύρεσις τοῦ ἀτομικοῦ του καλλιτέχνου, ὄχι μόνον διαφωτίζει τὴν ἰδιομορφίαν τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν διὰ τὴν πρόληψιν παντοειδῶν σφαλμάτων».[95]

Το 1954 δημοσίευσε τη μελέτη του «Zum ‘Schreitmotiv’ des Kasseler Apollon, Neue Beitrage zur klassischen Altertumwissenschaft. Festschrift B. Schweitzer»[96] στην οποία εμβαθύνει «*σέ προβλήματα καλλιτεχνικά, ὅπως εἶναι τό κοντραπόστο τῶν ἀγαλμάτων τῆς πρώιμης κλασικῆς ἐποχῆς […] Τό ἰδιαίτερο στο στήσιμο καί τή δομή αὐτοῦ τοῦ ἀγάλματος δέν περιγράφεται ἁπλῶς ἀλλά ἀποδεικνύεται*».[97]

Το 1955 δημοσίευσε το άρθρο του «Ὁ ἑλληνικός τόπος καί ἡ ἑλληνική τέχνη»,[98] στο οποίο ο Καρούζος μάς καλεί με «ἀργό περπάτημα, συγκέντρωση, σιγανή μελέτη» να γνωρίσουμε τον ελληνικό τόπο και τα μνημεία του, υπενθυμίζοντας ότι «χαλεπά τά καλά».[99]

Το 1956 εξελέγη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, «*ὄχι χωρίς πολεμική, αλλά και φανατική υποστήριξη, στην οποία πρωτοστάτησε ο ακαδημαϊκός Σωκράτης Κουγέας*».[100] Την ίδια χρονιά δημοσίευσε τη μελέτη του «Eine Mädchenstatue kimonischer Zeit in Skyros»,[101] για το κάτω μέρος μιας λαμπρής επιτύμβιας στήλης από τη Σκύρο, με τη μορφή μιας κορασίδας, που πρώτος το είχε προσέξει, την οποία εντάσσει σε γνωστά έργα του εργαστηρίου της Πάρου.

Το 1957 ακολουθεί η πραγματεία του *Λακωνικός Ἀπόλλων*,[102] όπου αναδεικνύει μορφολογικά και θρησκευτικά το χάλκινο αγαλμάτιο. Την ίδια χρονιά, έτος θανάτου του Άγγλου ελληνιστή Gilbert Murray, δημοσιεύει το ομότιτλο άρθρο, *Gilbert Murray (1866-1957) [Ἐντυπώσεις ἀπό τό ἔργο του]*,[103] όπου, με αφορμή το έργο του εκλιπόντος, δίνει εμμέσως τον τόνο των δικών του επιστημονικών αναζητήσεων: «*Σέ ὅλα* [*τα έργα του Gilbert Murray*]*, ἡ ἔρευνα τῆς λεπτομέρειας, πού γίνεται βέβαια πάντα μέ ὀξύτατη προσοχή καί ἀγάπη, χρησιμεύει στή διαφώτιση κάποιου πιό θεμελιακοῦ ἤ πιό καθολικοῦ προβλήματος· δέν χάνει ποτέ τό χαρακτῆρα τῆς πάλης μέ ἕνα ζήτημα πνευματικό, πού δέν εἶναι ἁπλά διανοητικό καί γνωστικό, δέν εἶναι δηλαδή ἁπλή περιέργεια γιά λεπτομέρειες ἀσύνδετες μεταξύ τους* […]».[104]

Δίσκος από τη Μήλο (ΕΑΜ) (φωτ. Χ. Καρούζος, *Αρχαία Τέχνη*, Αθήνα 1981).

Την άνοιξη του 1957 έγιναν, μέσα σε εορταστική ατμόσφαιρα, τα εγκαίνια της επανέκθεσης του Εθνικού Μουσείου, αποτέλεσμα ενός πραγματικού αγώνα που έδωσαν ο Χρήστος και οι Σέμνη Καρούζου και όλοι οι συνεργάτες τους προκειμένου να προλάβουν και να μην υλοποιηθεί η σκέψη της τότε κυβέρνησης για μεταφορά του δικαστικού μεγάρου στο κτήριο του μουσείου.

Σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της πνευματικής ιδιοσυγκρασίας του Καρούζου, αλλά και στην μεγάλη αξία που απέδιδε στη δημοτική γλώσσα, άσκησε ο Διονύσιος Σολωμός. Το 1957, εκατό χρόνια από τον θάνατο του εθνικού ποιητή, δημοσιεύει το άρθρο «Σολωμικός Εὐγενισμός»,[105] όπου αρχικά ο Καρούζος σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Ἔρχεται ἄλλωστε ὁ ἀποψινός ὁμιλητής ἀπό μιάν ἐπιστήμη, τήν ἱστορία τῆς (ἀρχαίας) τέχνης, ὅπου, ὅσοι τήν καλλιεργοῦν, ἀποχτοῦν γρήγορα τή συναίσθηση, ὅτι ἡ τέχνη εἶναι τῆς ζω-*

Αργοναύτες. Πίσω όψη του κρατήρα των Νιοβιδών (φωτ. Χ. Καρούζος, *Αρχαία Τέχνη*, Αθήνα 1981).

ῆς τό 'μέγα καλό καί πρῶτο' καί αὐτήν χρεωστοῦν νά ὑπηρετοῦν μέ ταπεινοσύνη».[106] Στη συνέχεια αναφέρεται στην «πρωταρχική δύναμη» του έργου του Σολωμού να «*βάζει σε κίνηση τόν ἐσωτερικό μας κόσμο* […]», στην κατάπληξη και τον θαυμασμό «*πού δοκιμάζουν οἱ ζωντανοί ἄνθρωποι γιά μιά ἀνθρώπινη, πάλι, δημιουργία πού τήν αἰσθάνονται σάν ἔμψυχη μορφή ἱκανή, ὅπου παρουσιαστεῖ, νά γεννήσει 'εὐδαιμονία' (θέλω νά πῶ ὄχι μακαριότητα ἀλλά ψυχική εὐφορία)*», στή μορφή του έργου του ποιητή, δηλαδή τη «*γλωσσική ἔκφραση πού ἔχει τό ἴδιο ἀκριβῶς περίγραμμα μέ τό νόημα ἀλλά ἀπεριόριστο ψυχικό ἀντίλαλο*».[107] Και συνεχίζει μιλώντας για το «χρέος» του ποιητή – «χρέος» που το νιώθουμε και του ίδιου του Καρούζου – απέναντι στη γλώσσα, «*ἡ γλῶσσα λοιπόν μαζί μέ τό 'νόημα τῆς τέχνης' ἀποτέλεσαν τά δύο οὐσιωδέστατα συστατικά τῆς 'ποιητικῆς' του*»,[108] και για την αξία της γλώσσας του Σολωμού, ο οποίος «[…] *ἐμόρφωσε καί ἐχάρισε στό ἔθνος μας γλῶσσα πού εἶναι ἡ κατ' ἐξοχήν ἱκανή νά ἐκφράζει τή λαχταριστή ζωή τοῦ πνεύματος* […]».[109] Ολοκληρώνει το άρθρο με τη βαθιά «ἐμψύχωση» που αισθάνεται κανείς από τη συνάντηση με ένα γνήσιο πνεύμα όπως του Σολωμού και την αναζωογόνηση των έργων της επιστήμης από την εμβάπτισή της στο έργο του: «*Ἀκόμη μπορεῖ ἡ ἐπιστήμη, ἄν μελετᾶ τό Σολωμικό ἔργο μέ ἀγάπη, νά βλέπει ξαφνικά καί μερικά συγκεκριμένα θέματα δικά της νά παίρνουν ἀπό τόν ποιητή καινούργια ζωηρότητα: ἄς ἐπιτραπεῖ π.χ. νά σημειώσω ἐδῶ, ὅτι ὁ μελετητής τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, πού ξέρει ποια πρωταρχική ἀντινομία ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ὅραση καί στή σκέψη καί πόσο θεμελιακή σημασία ἔχει στήν τέχνη ἡ ἀντινομία αὐτή τόσο γιά τόν καλλιτέχνη ὅσο καί γιά τόν θεατή τῆς τέχνης*».[110] Στο άρθρο αυτό, όπως και σε πλήθος άλλων της ώριμης εποχής, είναι φανερή η επικράτηση στο πνεύμα του Καρούζου της διαμορφωμένης ανθρωπιστικής παιδείας, ως γνώση αλλά και ως βίωμα, έναντι οποιασδήποτε άλλης θεώρησης του κόσμου. Ήταν ο Καρούζος εκείνος που συνέλαβε την ιδέα της μνημειακής έκδοσης των Αυτογράφων του Διονυσίου Σολωμού, που εξέδωσε ο Λίνος Πολίτης (1964).

Το 1957 δημοσίευσε δύο φιλολογικές εργασίες: «Τό προοίμιον τῶν Κυπρίων ἐπῶν»,[111] και «Τί τό κάλλιστον».[112] Το τελευταίο είναι καρπός της μετάφρασης, που έκανε το 1942-44, μαζί με τον Ι. Θ. Κακριδή, του διαλόγου του Πλάτωνα *Ἱππίας Μείζων*,[113] στο οποίο επιχείρησε μια

«ιστορικοαρχαιολογική», όπως δηλώνει ο ίδιος, προσέγγιση του έργου. «*Πιστεύω ἀπό πολλά χρόνια*», σημειώνει, […] «*ὅτι τούς διαδοχικούς αὐτούς ὁρισμούς τοῦ καλοῦ, πού ἀνατρέπονται ἀπό τόν Σωκράτη, θά τούς κατανοήσουμε σωστότερα, ἄν τούς μελετήσουμε προσεκτικά ἀπό τήν ἄποψη ὄχι μόνο τοῦ ἐννοιολογικοῦ, ἀλλά καί τοῦ πραγματικοῦ τους περιεχομένου· ἄν, μέ ἄλλα λόγια, ἀναζητήσουμε σ' ὁλόκληρη τήν προπλατωνική λογοτεχνία ὅ,τι ἄμεσο ἤ (πολύ συχνότερα) ἔμμεσο μποροῦμε να κερδίσομε γιά τά θέματα αὐτά· γιατί ὁ Πλάτων παλεύει ὄχι μόνο μέ διάφορες ἔννοιες, πού εἶναι θεωρητικά δυνατές, ἀλλά καί μέ ὁρισμένη ἱστορική πραγματικότητα, πού ἔχει ἡλικία πολλῶν αἰώνων. Τέτοια ἀναζήτηση θα μποροῦσε, φαντάζομαι, νά φωτίσει σημαντικά τό πῶς αἰσθανόντουσαν οἱ ἀρχαϊκοί καί οἱ κλασσικοί Ἕλληνες, πρίν ἀπό τά χρόνια τοῦ Πλάτωνος, τό 'καλόν' καί παραπέρα, ποια ἦταν ἡ σχέση τους μέ τήν ἴδια τους τήν τέχνη*».[114]

Το 1959 εκφώνησε ομιλία ως εκπρόσωπος της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στα εγκαίνια της Στοάς Αττάλου (δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Ἐγκαίνια Στοᾶς Ἀττάλλου»).[115]

Συμμεριζόμενος τις απόψεις του Ιωάννη Παπαδημητρίου για την ανάγκη μεταφοράς της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας από το Υπουργείο Παιδείας σε άλλον φορέα, ο Καρούζος υποστήριξε την απόφαση μεταφοράς που ελήφθη το 1960 από το Υπουργείο Προεδρίας. Σε επιστολή του (το 1960) γράφει: «*Τό μόνο πού ἐπιζητοῦν οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι, οἱ καθημερινῶς μοχθοῦντες καί ἀγωνιζόμενοι ἐντός τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας, εἶναι νά ἀποκτήσουν ὑπηρεσίαν ἀξιοπρεπῆ, ἀντάξιαν τῆς ἀποστολῆς των, ἀποδοτικήν καί ἱκανήν νά ἀνταποκριθῇ εἰς τάς ἀπαιτήσεις καί τάς θυσίας τοῦ Ἔθνους καί τοῦ Κράτους, ἀπηλλαγμένην κακῶν κληρονομιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδημιούργησαν καταστάσεις διά τάς ὁποίας οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας ἐντρέπονται χωρίς νά δύνανται νά τάς ἐλέγχουν*».[116]

Το 1961 είχε διοριστεί στη θέση του Γενικού Εφόρου των Αρχαιοτήτων, όταν δημοσίευσε δύο ακόμη μελέτες: το θραύσμα επιτύμβιας στήλης από την Αμοργό, που την κατατάσσει σε παριανό εργαστήριο («Stelenfragment aus Amorgos»),[117] και τον *Ἀριστόδικο*. Η μελέτη του, *Ἀριστόδικος. Ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἀττικῆς πλαστικῆς τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καί τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος*,[118] είναι αφιερωμένη από τον Καρούζο στο Ernst Buschor, που είχε φύγει από τη ζωή στις 11 Δεκεμβρίου 1961. Το άγαλμα είχε βρεθεί την Άνοιξη του 1944, αλλά μόλις το 1961 κατέστη εφικτή η δημοσίευση της μελέτης. Ο Μ. Ανδρόνικος σχολιάζει το έργο αυτό του Καρούζου ως εξής: «*Ὅτι τό ἐξαίσιο τούτο ἔργο, ὁ Ἀριστόδικος, πού ἀποτελεῖ, κατά τήν ἔκφραση τοῦ Buschor, 'τήν κατάληξη καί ἐπίστεψη ὅλων τῶν κούρων', βρῆκε τήν ἰδανική παρουσίαση εἶναι κάτι πού τό ξέρουν ὅλοι οἱ ἀρχαιολόγοι καί πού κάνει ἰδιαίτερα ὑπερήφανους τούς Ἕλληνες. Ὅμως στήν ἐργασία του αὐτή, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλην, βρῆκε ὁ Καροῦζος τόν τρόπο νά δώση πυκνά καί σύντομα, ἀλλά καί ἐξαντλητικά θά τολμοῦσα νά πῶ, τήν ἱστορία τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς πλαστικῆς καί νά προσφέρη μιά μοναδική μελέτη τῶν ἀρχαϊκῶν ἐπιτυμβίων ἔργων*».[119] Ο Καρούζος σημειώνει προλογικά για τη μελέτη αυτή: «*Ἀποβλέποντας στο νά κατανοηθεῖ βαθύτερα τό ἄγαλμα τοῦ Ἀριστόδικου, πραγματεύεται γενικώτερα ζητήματα τῆς χρονολογίας καί τῶν καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων στήν ὑστεροαρχαϊκή ἀττική πλαστική* […]. *Ὁ ἐπιτύμβιος προορισμός τοῦ ἀγάλματος ἔδωσε ὕστερα τήν ἀφορμή νά μελετηθεῖ ἄλλη μιά φορά τό θεμελιακό ζήτημα, ποιό εἶναι τό νόημα τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος στήν ἀρχαϊκή Ἀττική καί πόσο ἁπλώνεται ἡ σημασία του*».[120] Και συνεχίζει αιτιολογώντας τη χρήση κατά την ερμηνευτική του προσπάθεια αρχαίων κειμένων: «*Ἄν στό κείμενο, πού ἀκολουθεῖ, πέρα ἀπό τίς καθαυτό μαρ-*

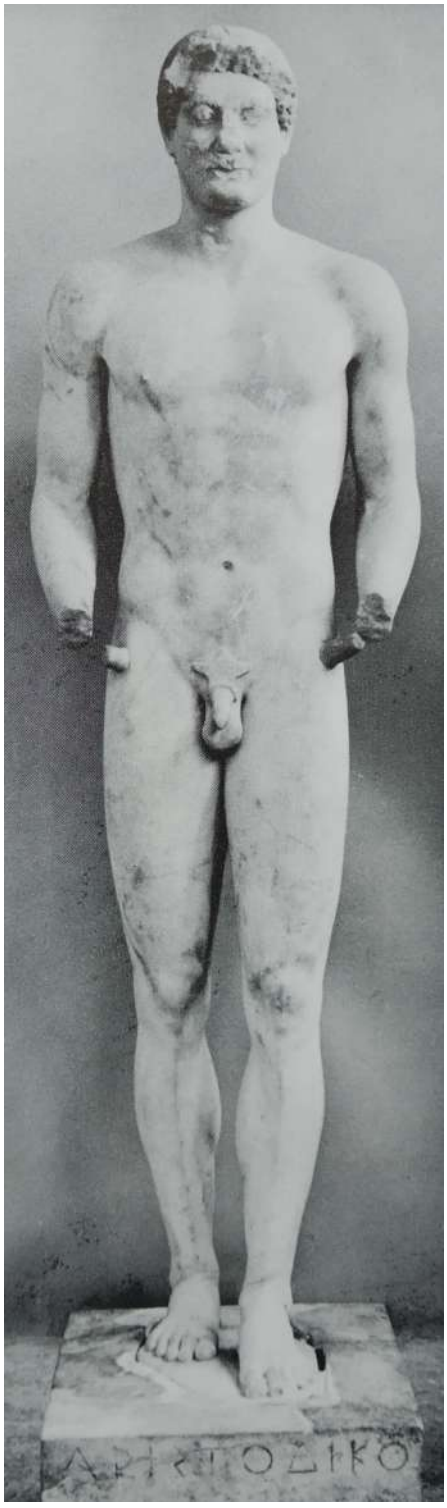

Ο κούρος Αριστόδικος (ΕΑΜ)
(Χ. Καρούζος, *Αριστόδικος,* Αθήνα 1961).

ΑΡΙΣΤΟΔΙΚΟΣ.
Ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἀττικῆς πλαστικῆς τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καί τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος,
Αθήνα 1961.

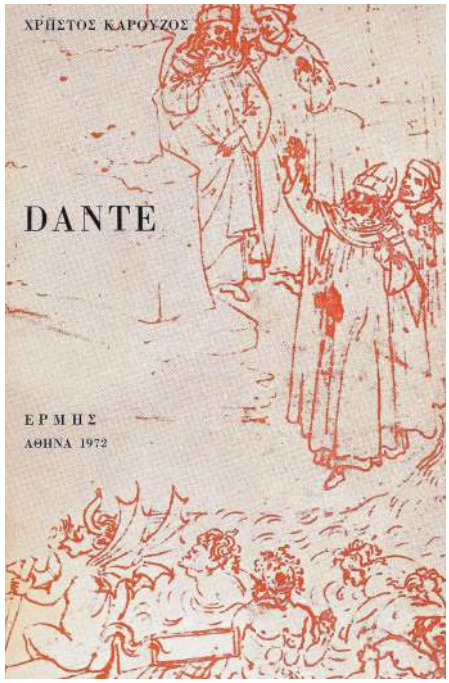

DANTE.
De vulgari eloquentia,
Αθήνα 1972.

τυρίες μνημονεύονται μέ χαρά καί ἄλλα χωρία ἀρχαίων, τοῦτο ἔγινε γιατί ὁ συγγραφέας ἐπίστεψε δυό πράγματα: ὅταν κάποιο πνευματικό περιεχόμενο ἐκφράζεται σ' ἕνα χωρίο μέ ἀσύγκριτη ἀκρίβεια καί ἐνάργεια καί σάν τελειωτικά, κάθε προσπάθεια πρός τήν ἴδια κατεύθυνση φαινότανε πιά ἄτοπη καί κακόμοιρη· ὕστερα ὅμως ἦταν καί ἡ ἐλπίδα ὅτι: οἱ κίντυνοι, πού προβάλλουν καθῶς προσπαθοῦμε, μέ τήν ἀναπόφευκτη βοήθεια νεωτερικῶν συναισθημάτων καί ἐννοιῶν, νά προχωρήσομε μέσα σέ πρώιμες ἑλληνικές καταστάσεις, μποροῦν νά λιγοστέψουν ὡς ἕνα βαθμό μέ τή χρήση ἀρχαίων ἐκφράσεων, πού πολύ πιο ἐφαρμοστά χαρακτηρίζουν τά περιεχόμενα ἐκεῖνα καί, μέ τήν ἀπόστασή τους, μᾶς προκαλοῦν τουλάχιστο νά τίς στοχαστοῦμε καλά».[121]

Το 1962 ο Καρούζος δημοσίευσε στο περιοδικό ΖΥΓΟΣ το άρθρο του «Ὁ ζωγράφος Ἀλέκος Κοντόπουλος», επισημαίνοντας για τον καλλιτέχνη με τη σημαντικότατη προσφορά στον Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, την «*ἐκπληκτική ἀκρίβειά του νά μεταφέρει ἀρχαῖες ζωγραφιές στό χαρτί* […] *οἱ ἀντιγραφές τοῦ Κοντόπουλου* […] *κατορθώνουν τό σπάνιο τοῦτο πράγμα, νά αἰχμαλωτίζουν σάν νά ἦσαν πρωτότυπες δημιουργίες πού δείχνουν τήν ψυχική ἄπλα καί τήν πνευματική τιμιότητα τοῦ καλλιτέχνη*».[122]

Το 1963 ακολουθεί η δημοσίευση του άρθρου του «Ἀρχή τοῦ ἑλληνικοῦ πορτραίτου καί ἀνάπτυξή του στόν 5ο καί 4ο αἰ. π.Χ.».

Το 1964 ο Καρούζος συνταξιοδοτήθηκε υποχρεωτικά, λόγω τριακονταετίας, γεγονός που θεωρήθηκε από πολλούς πλήγμα για την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Το 1966 είναι η χρονιά που ο Καρούζος έδωσε την τελευταία του ομιλία και δημοσίευσε δύο τελευταία του άρθρα. Στις 7 Μαρτίου 1966 μίλησε στην Εταιρία «Τέχνη» Θεσσαλονίκης, με θέμα *Dante. De vulgari eloquentia*, ομιλία που είχε δώσει στην αρχή του ίδιου χρόνου και στην Ακαδημία Αθηνών.[123] Η ομιλία αφορούσε στη μικρή πραγματεία του Dante γιά τήν κοινή Ἰταλική γλῶσσα, στην οποία, γραμμένη στα λατινικά, ο μεγάλος Φλωρεντινός ποιητής «ἐξετάζει προβλήματα θεμελιακά τοῦ δημοτικοῦ λόγου»,[124] ζήτημα που δεν έπαψε ποτέ να απασχολεί τον Καρούζο. Στη συνείδηση του, η «δημοτική καλλιγλωσσία» του Dante ερχόταν να σμίξει με τον Διονύσιο Σολωμό, αλλά φυσικά και με το διαρκές αίτημά του για μια γλώσσα κατανοητή από όλους· έρχεται και συναντιέται με τη διδαχή ότι «*ἡ κοινή γλῶσσα, πού ἐμάθαμε ἀπό τή μητέρα μας καί τη μιλοῦμε ὅλοι, ἔχει ἀπό τή φύση εὐγένεια μεγαλύτερη παρά ἡ τεχνητή ἤ 'γραμματική' γλῶσσα*»·[125] ότι είναι μια γλώσσα που την καταλαβαίνουν όλοι, που μιλά στην ψυχή των ανθρώπων, και που φθάνει σε μεγάλα ύψη όταν την «*ἐξευγενίζει ἡ τέχνη τῶν συγγραφέων ἐκείνων πού ἔχουν τό χάρισμα καί τή γνώση, ξεδιαλέγοντας ὅ,τι καλό ἔχει καί μελετώντας τό ὑπόδειγμα τῆς 'γραμματικῆς' γλώσσας*».[126] Με αυτή την τελευταία διαπίστωση ο Καρούζος στα σίγουρα μάς αφήνει να σκεφτούμε τον εθνικό μας ποιητή, γιατί «*ἀπό αὐτό τό κεφαλόβρυσο*» της δημοτικής, που προτείνει ο Dante ως καθολικό εκφραστικό όργανο, «*εἶχε ποτισθῆ*» ο Σολωμός.[127]

Τον Αύγουστο του 1966 έφυγε από τη ζωή ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος· στη *Νέα Ἑστία*[128] δημοσιεύθηκαν τρεις επικήδειοι λόγοι για τον διαπρεπή αρχαιολόγο: του Χ. Καρούζου, του Μ. Ανδρόνικου και του Α. Ορλάνδου. Ο Καρούζος αποχαιρετά τον «*σεβαστό καί ἀγαπημένο δάσκαλό*» και με τρόπο λιτό αλλά ουσιαστικό παρουσιάζει το μέγεθος του έργου του.

Τελευταία του μελέτη, γραμμένη λίγους μήνες πριν αρρωστήσει, ήταν το «Τηλαυγές μνῆμα», στο *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον*.[129] Στη μελέτη του αυτή παρουσιάζει μια επιτύμβια στήλη του 4ου αι. π.Χ. και συγχρόνως πραγματοποιεί μια συνολική προσέγγιση της αττικής επιτύμβιας στήλης της Κλασικής εποχής. «*Στή σύντομη αὐτή δημοσίευση*», παρατη-

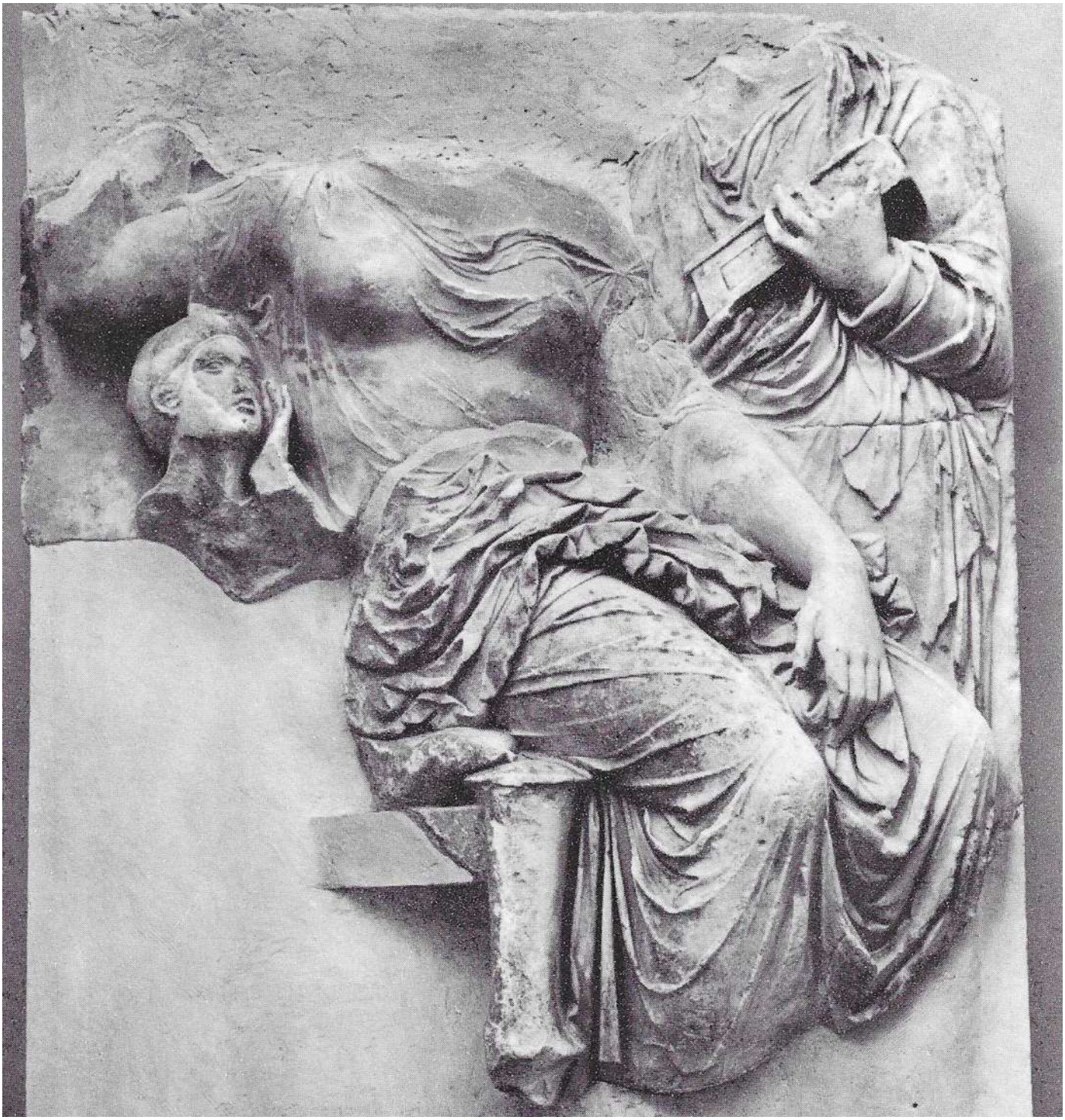

Το «Τηλαυγές μνῆμα» (ΕΑΜ) (Χ. Καρούζος, *Αρχαία Τέχνη*, Αθήνα 1981).

ρεί ο Μ. Ανδρόνικος, «*ὁ Χρῆστος Καροῦζος ἀποτύπωσε ἀκέραια τήν προσωπικότητά του: Τόν 'δεινό' ἱστορικό τῆς τέχνης, τόν εὐσυνείδητο ἐπιστήμονα, τόν ἐμπνευσμένο ἐραστή τῆς πλαστικῆς, τόν βαθύ πνευματικό ἄνθρωπο, τόν 'σοφό' ἐρευνητή τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, τόν ἔξοχο τεχνίτη τοῦ λόγου*».[130] Ο «*ὑποβλητικός τόνος πού κυριαρχοῦσε σ' ἐκεῖνο τό τελευταῖο του ἔργο*», γράφει ο Γεώργιος Δοντάς τον Απρίλιο του 1967, «*μὰς ἔκανε νά νιώσουμε τόσο συγκλονιστικά τό νόημα τῶν ἀττικῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν τοῦ 5ου καί τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ.*»·[131] και ο Δεσπίνης σχολιάζει: «*Παντοῦ ὑπάρχει ἡ ἀφομοιωμένη γνώση, ἡ ξεκάθαρη προσωπική ἄποψη, ἡ ἀναγνώριση τῆς συμβολῆς τῶν ἄλλων, ἀλλά καί ἡ κριτική θέση τοῦ συγγραφέα*».[132] Να πως

περιγράφει ο ίδιος ο Καρούζος την σπαραγματική μορφή του επιτύμβιου στον κήπο του Εθνικού Μουσείο: «*Σ' αὐτήν τήν αὐλή ἔμεινε κάμποσα χρόνια το επιτύμβιο ἀνάγλυφο πού μελετοῦμε, χωρισμένο σέ τέσσερα κομμάτια, πού μισόκρυβαν τήν ὀμορφιά τους στά χορτάρια. Ἦτανε μάλιστα πολύ διδακτικά τά κομμάτια ἔτσι χωρισμένα, γιατί, ἐλευθερωμένα ἀπό τήν τυραννική εἰκόνα τοῦ φυσικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἀκέριας μορφῆς, ἔδειχναν πιο ἄδολη τή δημιουργία τῆς τέχνης. Πρῶτο τραβοῦσε τή ματιά τό κομμάτι τοῦ κάτω σώματος τῆς καθισμένης γυναίκας μέ τό ζωηρό παιγνίδι τοῦ φωτός καί τοῦ ἴσκιου, πού τό δημιουργοῦσαν τά συχνά καί κρουστά ἀναδιπλώματα τοῦ ρούχου: ἔδειχναν τόν τεχνίτη πού ἀναγαλλιάζει καθώς παιδεύει τό μάρμαρο μέ τά σύνεργά του, ὥσπου ἡ 'πέτρα νά βγάλει ρόδο', νά δώσει δηλαδή μορφή ζωντανή σ' ένα ἀραβούργημα τῆς φαντασίας. Παρακεῖ σέ ἄλλο κομμάτι τό κορμί τῆς γυναίκας ἔλαμπε κάτω ἀπό ἕνα χιτῶνα ἀνάλαφρο καί φεγγερό. Καί ἅμα τέλος τά τέσσερα κομμάτια κολλήθηκαν μεταξύ τους, ἐπρόβαλε, λειψή ἔστω, μιά μεγάλη πλάκα μέ μιάν ἔξοχη ἀνάγλυφη παράσταση: δεξιά ἕνα κορίτσι ὄρθιο, βαριά ντυμένο, καί ἀριστερά μιά ὄρθια παιδούλα εἶναι μονάχα τό πλαίσιο γιά τό κυριαρχικό θέαμα τῆς ἀνθηρῆς γυναικείας μορφῆς, πού καθισμένη λοξά, ἀλλά γυρίζοντας μέ τό κορμί μπροστά, φανερώνει τή φωτερή ὕπαρξή της. Μέ δυσκολία συμπληρώνει ἡ φαντασία τά μέρη πού λείπουν, τό κεφάλι τῆς καθισμένης, τό ἄλλο τῆς ὄρθιας κόρης, τό σῶμα τοῦ μικρότερου κοριτσιοῦ. Ακέριο, πρέπει νά ἦταν ἕνα ἐπιβλητικό μνημεῖο πού φάνταζε ἀπό μακρυά, ἕνα 'τηλαυγές μνῆμα'*».[133]

Μεταθανάτια δημοσιεύτηκε το «Χρονικόν τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ Ἐφήβου τῶν Ἀντικυθήρων», με βάση τις σημειώσεις του ημερολογίου του Καρούζου,[134] άρθρο το οποίο θεωρείται σημαντική συμβολή στην έρευνα της δομής του περίφημου αγάλματος. Το 1981 εκδόθηκε από την Εθνική Τράπεζα, σε συνεργασία με τη Σέμνη Παπασπυρίδη-Καρούζου, ο τόμος *Ανθολόγημα θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*, και επίσης η συλλογή κειμένων του με τον τίτλο *Ἀρχαία Τέχνη. Ὁμιλίες - Μελέτες*, κείμενα επιστημονικά, αλλά γραμμένα για το ευρύτερο κοινό, τα οποία, «*μαζί μέ τά ἐπιστημονικά δημοσιεύματα,* […] *μᾶς ἐπιτρέπουν νά περιγράψουμε πληρέστερα τό εὖρος καί τό βάθος, ἀλλά καί τήν ὅλη ἰδεολογία τοῦ ἐπιστήμονα καί τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρώπου*».[135]

Κλείνουμε την παρούσα μνεία στον Χρήστο Καρούζο με όσα σημειώνει ο Πετράκος για την προσωπικότητα και το έργο του σπουδαίου αρχαιολόγου: «*Μέ τίς μελέτες του καί τό κύριο μεγάλο ἔργο του, τῆς ἀνασυγκρότησης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μετά τόν πόλεμο, προσέφερε νέες ἑρμηνεῖες ἔργων τέχνης, πρότυπα καί λύσεις σέ ἐπιστημονικά ζητήματα πού ἀπασχολοῦσαν τούς ἀρχαιολόγους. Ἡ ἰσχυρή προσωπικότητά του, ἡ βαθιά ἀρχαιογνωσία του, πέραν τῆς γνώσης τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, τῆς φιλοσοφίας καί τῆς λογοτεχνίας, τά κοινωνικά, φιλοσοφικά καί, μέ τήν ὑψηλότερη ἔννοια, πολιτικά ἐνδιαφέροντά του, τόν ἀνέδειξαν σέ βαθύ στοχαστή τῶν πνευματικῶν πραγμάτων καί σέ ἡγετική μορφή τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Κλάδου*».[136]

Δημήτρης Γαρουφαλής
Αρχαιολόγος
Διευθυντής Θεμάτων Αρχαιολογίας

Βιβλιογραφία - Σημειώσεις

1. *Μέντωρ* 110, 2014, σ. 364-365.
2. *Εφημερίδα Ελευθερία*, «Χρήστος Καροῦζος: Ὁ κορυφαῖος ἀρχαιολόγος πού πέθανε χθες», *Επιστημονικά Πένθη*, Α.Κ., 31-3-1967.
3. Καρούζος Χ., «Χρῆστος Τσούντας», *Νέα Ἑστία* 180, 1934, 564.
4. *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012. Μέρος Ι: Χρονογραφικό*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 2013, 272.
5. Εκ των ιδρυτικών μελών του Ομίλου ήταν οι Ίων Δραγούμης, Αλέξανδρος Δελμούζος, Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Δημήτρης Γληνός, Αλέξανδρος Διομήδης, Νίκος Καζαντζάκης, Ανδρέας Καρκαβίτσας, Λ. Μαβίλης, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, κ.ά.
6. Καρούζος Χ., «Ν. Γ. Παπαδάκης», *Νέα Ἑστία* 37, 1945, σ. 279.
7. Athenische Mitteilungen 54, 1921, 1.
8. Μανόλης Χατζηδάκης, «Χρῆστος Καροῦζος», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1119.
9. Καλογεροπούλου Α., «Ὁ Χρῆστος Καροῦζος, ὑπόδειγμα ἤθους καί ἀνθρωπιᾶς», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, σ. 1121.
10. Καρούζος Χ., «Ἀπ' ἀφορμή ἑνός βιβλίου», *Δελτίον Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου* 11 (1923-24), 204.
11. «Μελέτες τοῦ Χρ. Καρούζου γιά τήν κλασική πλαστική», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1131-1132.
12. *Ἀρχαιολογικό Δελτίον* τ. 8 (1923), 85-102.
13. *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 1924-1925, 85-94.
14. *Λαϊκή Φωνή Βόλου*, 24-26 Απριλίου 1926.
15. *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 10, 1926, 91-110, η οποία επανεκδόθηκε το 1939, με τον υπότιτλο Διατριβή ἐπί διδακτορίᾳ ὑποβληθεῖσα εἰς τήν Φιλοσοφικήν Σχολήν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
16. Δεσπίνη Γ. Ι., «Μελέτες τοῦ Χρ. Καρούζου γιά τήν κλασική πλαστική», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1131.
17. Kunze E., Εισαγωγή στο *Χρήστος Καρούζος, Αρχαία Τέχνη*, Αθήνα 1981.
18. Στη Σειρά Ἐπιστημονικῶν Ἐκδόσεων «Ὁδοιπορικοῦ Συνδέσμου», 6, 28, με τοπογραφικό διάγραμμα του Αμφιαρείου, του Dürrbach.
19. Kunze, ό.π.
20. Εκδόσεις Γκοβόστης, 1927.
21. *Σοσιαλιστική Βιβλιοθήκη* αρ. 5, 1928.
22. *Αναγέννηση* 2, 199-204 (μτφ. με τα αρχικά Χ.Κ.).
23. *Αναγέννηση* 2, 293-303 (μτφ. Χρήστος Καστρίτης).
24. Για την αρθρογραφία του Χ. Καρούζου στην *Αναγέννηση* βλ. Χρήστος Καρούζος, «Απάντηση στον κ. Καζαντζάκη», χρονιά Α΄, Νοέμβρης 1926, φυλλάδιο 3ο, σ. 137-142, και «Δευτερολογία», χρονιά Α΄, Γενάρης 1927, φυλλάδιο 5ο, 267-271.
25. «Ὁ Χρῆστος Καροῦζος, ὑπόδειγμα ἤθους καί ἀνθρωπιᾶς», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1121.
26. *Athenische Mitteilungen* 54, 1929, 1-5, πίν. 1.
27. «Νίκου Μπέρτου: Τζιόττο», *Νέα Εστία* 10 (1931), 1169-1171.
28. *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 13, 1930-31.
29. Ανδρόνικος Μ., *Ἑλληνικά* 20, 1967, 288.
30. Δεσπίνη Γ. Ι., «Μελέτες τοῦ Χρ. Καρούζου γιά τήν κλασική πλαστική», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1132.
31. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 13, 1930-31, 43.
32. ό.π., 44.
33. ό.π., 52.
34. ό.π., 66.
35. ό.π., 68.
36. ό.π., 103.
37. Λ. Μαραγκού, «Χρῆστος Καροῦζος. "Δημοσιεύματα γενικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος καί εἰδικές μελέτες γιά τήν Ἀρχαϊκή Τέχνη"», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1124-1125.
38. Α΄ καί Β΄, *Νεοελληνικά Γράμματα* 38, 29/12/1935, 5-6· 39, 5/1/1936, 5-6.
39. *Νεοελληνικά Γράμματα* 43, 2/2/1936, 5-6, 14-15.
40. *Νεοελληνικά Γράμματα* 38, 29/12/ 1935, 5-6.
41. *Νέα Εστία* Κ΄1936, 1452.
42. «Αρχαίοι και Τέχνη. Ζωντάνεμα», *Νέα Εστία* Κ΄1936, 1668-1670.
43. ό.π., σ. 1669.
44. *Jahrbuch des Deutschen Instituts* 52, 1937, 106 κ.ε.
45. Ανδρόνικος Μ., *Ἑλληνικά* 20, 1967, 288.
46. *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1937, Β, 599-603.
47. *The Annual of the British School at Athens*, 1938/1939, σ. 99-105.
48. *BCH* 62, 1938, 97-103.
49. *Νέα Εστία* 23, 1938, σ. 269.
50. «Ἀνασκαφαί ἐν Νάξῳ», *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1939, 199-124.
51. *Νέα Ἑστία*, 15/5/1940, τ. 322, 638.
52. ό.π., 640.
53. *Νέα Εστία* 28, τ. 336, 2-6.
54. ό.π., 6.
55. «Αφιέρωμα: Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας. Τα Πρόσωπα», *ΤΑ ΝΕΑ*, 3/2/ 2000.
56. *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ, Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, Ἐπίμετρον ΣΤ΄ Τόμου*), αναδημοσιεύτηκε το 1946 στη Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου, υπό τη διεύθυνση του Ι. Θ. Κακριδή, από την Εκδοτική Εταιρία Ίκαρος (γερμανική μετάφραση έγινε το 1948).
57. ό.π., 536.
58. ό.π., 5.
59. ό.π., 6.
60. Καρούζος Χ., *Αρχαία Τέχνη*, 1981, xxiii.
61. Πετράκος Β., *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012. Μέρος Ι*: Χρονογραφικό, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 2013, 306.
62. Συνέντευξη στο περιοδικό *Ἐλεύθερα Γράμματα*, αρ. 6, 6/6/1945.
63. Β. Πετράκου, *Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944, Αθήνα 1994*, 110 - ανάτυπο του τεύχους 31 του περιοδικού *Μέντωρ*.
64. ό.π., 171-172.
65. Α. Δεληβορριάς, «Αφιέρωμα: Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας. Τα Πρόσωπα», *ΤΑ ΝΕΑ*, 3/2/2000.
66. *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012. Μέρος Ι*: Χρονογραφικό, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 2013, 337-341.
67. Συνέντευξη στο περιοδικό *Ἐλεύθερα Γράμματα*, αρ. 6, 6/6/1945.
68. «Ἡ Τέχνη καί ἡ ἐποχή», *Νέα Ἑστία*, 15 Οκτωβρίου 1945, τεύχος 440, 890-891.
69. Δοντάς Γ. «Ὁ Χρῆστος Καροῦζος καί τό Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο», *Νέα Ἑστία* 956, 1967, 621.
70. Πετράκος Β., *Η Περιπέτεια της Ελληνικής Αρχαιολογίας*, 80.
71. βλ. Πετράκος Β., *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012. Μέρος Ι*: Χρονογραφικό, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 2013, 404-408.
72. *BCH* 70, 1946, 263-270, πίν. 13.
73. Καρούζος Χ., *Αρχαία Τέχνη. Ομιλίες-Μελέτες*, 1981, xxiv.
74. Καρούζος Χ., *Αρχαία Τέχνη*, 1981, xxii.
75. ό.π., xxi.
76. *Αρχαία Τέχνη*, 1981, 139.
77. ό.π., 140.
78. Ομιλία που έδωσε στις 11/12/1948 και δημοσιεύτηκε στη *Νέα Ἑστία*, 518, 1948, 136-144.
79. *Ἑλληνικά* 20, 1967, 290.
80. Καρούζου Χ., *Δελφοί*, Εκδόσεις Ερμής, 1974.
81. ό.π., 240.
82. ό.π., 12.
83. Kunze, *Αρχαία Τέχνη*, 1981, xxii.
84. Άλλα βιβλία της σειράς είναι: Η *Ακρόπολη* του Γιάννη Μηλιάδη, η *Αρχαίας Κόρινθος* και το *Ναύπλιο* της Σέμνης Καρούζου, η *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*

του Μαρή Καλλιγά κ.ά.· η *Ρόδος* επανεκδόθηκε το 1973 με πλούσια εικονογράφηση από τις Εκδόσεις Ἕσπερος, με επίμετρο του Ι.Δ. Κόντη, τ. Γεν. Διευθυντού Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, και κατάλογο των εκθεμάτων του Μουσείου Ρόδου του Γρ. Κωνσταντινόπουλου, Εφόρου των Αρχαιοτήτων.

85. Χάρης Π., «Ρόδος», στο *Ἀφιέρωμα στόν Χρήστο Καροῦζο* (τόν ἀρχαιολόγο καί φιλόλογο), *Νέα Εστία*, τεύχος 1444, 1987, 1158.
86. *Ρόδος*, 52.
87. *Νέα Ἑστία* 563, 1950, 79-87.
88. ό.π., 82.
89. ό.π., 85.
90. ό.π., 85.
91. ό.π., 87.
92. *Journal of Hellenic Studies* 71, 1951, 96-110.
93. *Παιδεία καί Ζωή* 1 (1952), τ. 6-7, 264-274· τ. 8-9, 332-340· τ. 10, 408-412.
94. *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1953/54, III, 19.
95. ό.π., 19.
96. 1954, 161-165, πίν. 31.
97. Δεσπίνη Γ. Ι., «Μελέτες τοῦ Χ. Καρούζου γιά τήν κλασική πλαστική», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1134.
98. *Νέα Ἑστία* 683, 1955, 399-405.
99. ό.π., 404.
100. Παπασπυρίδη-Καρούζου Σ., λ. «Καρούζος Χρήστος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 4, 1991, 319.
101. *Athenische Mitteilungen* 71, 1956, 245-253.
102. *Πελοποννησιακά* – Τόμος Γ΄- Δ΄, 1958-1959, 9-16 / πρώτη έκδοση στο *Charites*, στο τιμητικό τεύχος για τον E. Langlotz, 1957, 33.
103. *Νέα Ἑστία*, τεύχος 722, 1957, 1059-1062.
104. ό.π., 1059.
105. *Νέα Ἑστία*, τ. 731, 1957, 70-77.
106. ό.π., 70.
107. ό.π., 71.
108. ό.π., 72.
109. ό.π., 76.
110. ό.π., 75.
111. *Ακαδημία Αθηνών* 32, 1957, 225 κ.ε.
112. *Ελληνικά* 15, 1957, 286 κ.ε.
113. Αναδημοσιεύτηκε το 1973 από το *Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*.
114. ό.π., 286.
115. *Νέα Ἑστία* 1959, 1226.
116. Πετράκος Β., *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν 1828-2012. Μέρος Ι*: Χρονογραφικό, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 2013, 428-429.
117. *Athenische Mitteilungen* 76, 1961, 115-120.
118. Έκδοση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, Αθήνα 1961.
119. *Ελληνικά* 20, 1967, 289.
120. Ἀριστόδικος, 1.
121. ό.π., 2.
122. «Ὁ ζωγράφος Ἀλέκος Κοντόπουλος», *ΖΥΓΟΣ* 5, έτος 7ον Μάιος-Ιούνιος 1962, αρ. 78-79, 5.
123. 22 Ιανουαρίου 1966 / η ομλία εκδόθηκε το 1972 από την Εκδοτική Ερμής.
124. ό.π., 9.
125. ό.π., 32.
126. ό.π., 33.
127. ό.π., 34.
128. τεύχος 940, 1196 κ.ε.
129. Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία, τόμος Γ΄, 1967, 253-280.
130. ό.π., 290.
131. «Ὁ Χρῆστος Καροῦζος καί τό Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο», *Νέα Ἑστία* 956, 1967, 621.
132. Δεσπίνη Γ. Ι., «Μελέτες τοῦ Χ. Καρούζου γιά τήν κλασική πλαστική», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1134.
133. «Τηλαυγές μνῆμα», 253.
134. *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1969.
135. Δεσπίνη Γ. Ι., «Μελέτες τοῦ Χ. Καρούζου γιά τήν κλασική πλαστική», *Νέα Ἑστία* 1444, 1987, 1135.
136. Πετράκος Β., *Χρήστου Ι. Καρούζου, Μικρά Κείμενα*, 1995, *Πρόλογος*.